

Kan De sidde og ”slaa i uld”?

Valgmenighedspræst Anders Nørgaards arkiv i Rigsarkivet

Af Torkil Jensen

Artiklen er en gennemgang af valgmenighedspræst Anders Nørgaards privatarkiv i Rigsarkivet. Vendelboen Anders Nørgaard (1879-1943) var fra begyndelsen af 1920'erne og frem til sin død frontkæmper for en såkaldt ”grundtvigsk selvbesindelse”, der gik ud på at bringe grundtvigianismen tilbage til Grundtvigs ”kirkelige anskuelse” fra 1825. I skrift og tale for Nørgaard frem mod sin samtids grundtvigianisme, som han fandt, var kommet alt for langt væk fra dette efter hans mening centrale i Grundtvigs teologi. Det var ikke mindst humanisme og kulturoptimisme, der efter Nørgaards opfattelse havde fået alt for godt fat inden for kirke og højskole. Derfor måtte den grundtvigske bevægelse kaldes tilbage til ”hjerterbladet”: mødet med Guds ord ved døbefont og nadverbord.

Anders Nørgaard var absolut i holdninger og tale.¹ Hans fremstillingsform var mere forkyndelse end dialog og samtale, og allerede i sin samtid blev han delvist isoleret. Også af den spirende Tidehvervsbevægelse, der ellers i begyndelsen havde fattet interesse for Nørgaard og havde haft et vist samarbejde med ham.

Af hans modstandere bør nævnes folk som Kaj Thaning² og Knud Hansen.³ Selv om de nok kunne enes med Nørgaard i hans opgør med humanismen, kunne de ikke følge ham i hans syn på sammenhængen mellem det kristelige og det menneskelige. Det skulle langt hen ad vejen blive deres synspunkter, der sejrede, men det interessante er, at

-
1. I forbindelse med en studieorlov i efteråret 2009 fik jeg tilladelse til at gennemgå Anders Nørgaards privatarkiv i Rigsarkivet. Denne artikels overskrift stammer fra et brev fra vennen Aage Møller til Anders Nørgaard (6/11 - 1919), hvor han stiller spørgsmålet: ”Kan De sidde i Vejstrup og ”slaa i uld”, som De siger, resten af Deres liv?” Da Anders Nørgaard livet igennem måtte føle denne ”slaaen i uld” i forhold til sine omgivelser, er brevcitatet valgt som overskrift. Møller skriver ikke navneord med stort. Aage Møller og Anders Nørgaard bliver først dus i brevene fra begyndelsen af 1920.
 2. Kaj Thaning (1904-1994), præst i Asperup og Roerslev.
 3. Knud Hansen (1898-1996), forfatter, forstander Askov Højskole.

det skete i et opgør med Anders Nørgaard. Han blev altså – om end i negativ form – deres forudsætning.

Det er rent ud forbløffende, hvor lidt Anders Nørgaard har været genstand for forskning siden sin død. C. V. A. Ruth skrev i 1955 en biografi om Anders Nørgaard⁴ og havde her centrale dele af det nuværende arkiv til sin rådighed – samt en del materiale, der ikke længere findes. Bogen bærer præg af Ruths store beundring for og discipelforhold til Nørgaard. Den har fortællingen som sin grundform og kan ikke leve op til videnskabelige og metodiske krav, hvad den heller ikke foregiver at gøre. Dog er den i betragtning af sin ”monopolstatus” og sin videregivelse af kildemateriale et uomgængeligt værk, hvis man skal beskæftige sig med Nørgaard.

I 1982 udgav Jens Chr. Jensen bogen *Ord og menighed*,⁵ der er en fremragende analyse af Nørgaards teologi. Den gennemgår Nørgaards syn på ordet og menigheden og på det menneskelige og det folkelige. Med det Jens Chr. Jensen kalder den ”dobbelte eksklusive bestemmelse” af menigheden: At Ordet kun lyder i menigheden, og at det kun er som ”Herrens mund og mæle”, vi skal forstå Nørgaards menighedsbegreb, går Jens Chr. Jensen bag om den kritik af Nørgaards menighedsbegreb, der nok kan rettes mod hans syn på de frie menigheder som de bedste, fordi han selv lever i og ud af dem, men som slår fejl, når det gælder Nørgaards tale om den *usynlige* menighed som Herrens mund og mæle. Jens Chr. Jensen har ikke senere beskæftiget sig med Nørgaard, og hans bog gav heller ikke, efter hvad jeg har kunnet skønne, anledning til yderligere afhandlinger eller udgivelser om Anders Nørgaard og hans gerning.

Knud Banning beskrev i *Kirkehistoriske Samlinger* 1985 Anders Nørgaards erindringer uden i øvrigt at beskæftige sig med Nørgaards teologi bortset fra en indledende orientering. Det er så vidt vides den eneste gang siden afleveringen til Rigsarkivet, at Anders Nørgaards arkiv har været åbnet.

I 1994 skrev Thorkild Lyby i bogen *Kirken af levende stene*⁶ om Anders Nørgaard. Der findes i denne artikel spændende ansatser til videre forskning for eksempel i forholdet mellem Anders Nørgaard og Karl Barth.

4. Carl Viggo Andersen Ruth (1903-1986, præst): *Valgmenighedspræsten Anders Nørgaard. Liv, kamp og tro*, København 1955 (herefter forkortet ”Ruth”), s. 8.

5. Jens Chr. Jensen: *Ord og Menighed*, Esbjerg 1982.

6. Thorkild Lyby: ”Kirkehistorisk Selvbesindelse, Anders Nørgaard som grundtvigsk kirkehistoriker”, *Kirken af levende stene*, Frederiksberg 1994, s. 207-226.

Udover dette findes der ikke meget. Det er dette forhold, denne artikel i al beskedenhed vil søge at rette lidt op på. Selvom de fleste kirkehistorikere naturligvis kender navnet, så står Anders Nørgaard i dag efter min opfattelse på en paradoksal måde i skyggen af den forskning, han selv gav anledning til. Ikke mindst derfor finder jeg ham yderst interessant.

Opgaven

En analyse af Anders Nørgaards teologi rejser naturligt mange spørgsmål. Denne afhandling vil blandt andet beskæftige sig med følgende:

1. Finder der en udvikling sted i hans teologi? Lader han sig påvirke af sine omgivelser, eller træder han ind på scenen med et fuldt og færdigt "program"?
2. Hvorfra fik Anders Nørgaard sit "kald" til at forkynde dom over grundtvigianismen? I omtalen af Anders Nørgaard ved hans død fremhæves forskellige personer i den ældre grundtvigianisme som Nørgaard "åndelige fædre". Dette giver anledning til at forsøge at karakterisere Nørgaards position i forhold til de ofte modsatrettede positioner i den tidlige grundtvigske tradition.
3. I Anders Nørgaards samtid træder åbenbaringsteologien ind på scenen repræsenteret ved folk som Karl Barth og Rudolf Bultmann. Anders Nørgaard har beskæftiget sig en del med Karl Barth, men hvordan forholder han sig til dennes teologi?

Afhandlingen er afgrænset til at beskæftige sig med Anders Nørgaard som teolog. Han har ikke beskæftiget sig meget med for eksempel politik. Herved adskiller han sig fra sin nære medarbejder Aage Møller, der markerede sig politisk i mellemkrigstiden blandt andet i sit forhold til nationalsocialismen i Tyskland. Det er min tese, at dette fører til en form for brud mellem de to. En tese som jeg vil søge at underbygge til trods for, at brevvekslingen mellem de to fra den afgørende periode ikke mere findes i arkivet.

Hvad det første spørgsmål angår, vil denne opgave bygge på den tese, at Anders Nørgaards teologi ikke udvikler sig gennem de ca. 20 år, der går fra han holder sine første foredrag på Liselund til han dør i 1943. Tese vil blive underbygget med udgangspunkt i et foredrag på Liselund fra 1922 og suppleret med henvisninger til Nørgaards erindringer, til hans brevveksling og – mere sporadisk – til hans bogudgivelser.

Det andet spørgsmål lader sig ikke lige så let besvare. Men indledningsvis er der på dette sted grund til kort at skitsere, *hvorpå* Nørgaard byggede sit faste ståsted.

I 1825 skrev Grundtvig en lille pamflet med titlen ”Kirkens Gienmæle”⁷ imod professor H. N. Clausen,⁸ der netop havde udgivet en ny lærebog byggende på tidens rationalistiske indstilling. Det er i dette lille skrift, Grundtvig første gang – eller i hvert fald første gang direkte – beskriver den afklaring, han var kommet frem til blandt andet ved læsning af kirkefaderen Irenæus⁹: At det er menigheden og dermed gudstjenesten, der er det oprindelige. Menigheden har båret forkyndelsen fra slægt til slægt og har holdt gudstjeneste omkring døbefont og nadverbord. Dette er en ultrakort beskrivelse af Grundtvigs ”kirkelige anskuelse”. Den anskuelse, der skulle blive hele fundamentet for Anders Nørgaards syn. I grundtvigianismens tidlige historie var dette syn altdominerende, et eksempel på dette var striden om ”de 40 dage”, der handlede om, hvordan trosordet skulle være blevet overleveret disciplene af Jesus selv i tiden mellem påskemorgen og Kristi Himmelfart.

Grundtvigs kirkelige anskuelse bliver for Anders Nørgaard også anledning til at gøre op med Luthers skriftteologi. Den har sin oprindelse i Martin Luthers¹⁰ opgør med paveembedet ved reformationen. Der havde den sin tidshistoriske berettigelse, men nu skal der gøres op med Luther. Dette får stor betydning for Anders Nørgaards forhold til Karl Barth.

Jeg vil vende tilbage til opgavens tre hovedspørgsmål efter en baggrundsanalyse af arkivet, menneskene omkring Nørgaard og en forholdsvis kort omtale af de steder Nørgaard virkede samt endelig et eksempel på en kirkehistorisk begivenhed i Nørgaards samtid (Rørdamsagen).

Arkivet

Det er et problem i forhold til en analyse af Anders Nørgaard og hans teologi på baggrund af hans arkiv, at det foreliggende materiale tydeligt bærer præg af, at det ikke har været Anders Nørgaards egen intention at skabe et egentligt arkiv. Han arbejdede for sin samtid og havde i bogstaveligste forstand for travlt til at tænke på eftertidens forskere. Han har for eksempel ikke i noget tilfælde bevaret afskrifter af sine egne breve. Endvidere bærer materialet præg af, at han døde ganske pludseligt kun 64 år gammel og altså ikke fik lejlighed til at bruge sit

7. N. F. S. Grundtvig (1783-1872): *Kirkens Gienmæle*, København 1825.

8. Henrik Nikolaj Clausen (1793-1877), teologisk professor.

9. Irenæus (ca.130-ca.200), kirkefader.

10. Martin Luther (1483-1546), reformator.

otium på at gennemgå det endnu en gang. Det er formodentlig først i forbindelse med afleveringen til Rigsarkivet i 1984, at materialet er blevet systematiseret i det omfang, det på det tidspunkt var muligt.

Arkivet består af 11 pakker. I pakke 1 er bevaret et større antal breve fra vennen Aage Møller (omtales nærmere nedenfor). De fleste breve stammer fra tiden mellem 1920 og 1930. Fra tiden efter 1930 er kun bevaret nogle ganske få nemlig 2 breve fra 1939 og et fra 1940. Desuden findes der i pakken enkelte breve fra Aage Møllers hustru Julie Møller¹¹ og fra højskoleforstander J. Th. Arnfred og dennes hustru Karen Arnfred.¹² Resten af pakke 1 samt pakkerne 2 til 7 indeholder manuskripter til foredrag og artikler samt alle Anders Nørgaards bøger, bortset fra de to afsluttende småskrifter ”Grundtvig og Danmark I og II”. Pakkerne 8 til 10 indeholder Anders Nørgaards prædikener fra tiden 1908 til 1927. For de efterfølgende år består prædikenmanuskripterne af enkelte stikord; ”opskrifter”, der ikke lader sig analysere af eftertiden. Pakke 11 betegnet ”Diverse” indeholder avisudklip fortrinsvis anmeldelser af Nørgaards bøger.

På grundlag af arkivmaterialet som det nu fremstår, har jeg fundet det mest hensigtsmæssigt at lægge nærværende afhandling kronologisk an med Anders Nørgaards liv som ledetråd. Ud fra denne gennemgang vil der blive foretaget såvel kirkehistoriske som teologihistoriske sideanalyser.

Erindringerne

Et særligt afsnit af omtalen af arkivet skal vies Anders Nørgaards erindringer. I Rigsarkivets fotografi- og filmsamling findes en rulle med mikrofotografering af Anders Nørgaards erindringer som oprindelig er nedskrevet i kladdehæfter. Erindringerne er inddelt i seks afsnit markeret med Romertal I til VI og inden for afsnittene fortløbende sidetal. Imidlertid er teksten selv ikke inddelt men fortløbende. Den afsluttes brat med en omtale af begivenheder i Vejstrup i 1923. Denne diskrepans mellem inddeling og indhold kunne antyde, at inddelingen er foretaget i forbindelse med affotograferingen.

I *Kirkehistoriske Samlinger 1985*¹³ har Knud Banning som ovenfor omtalt skrevet om og gengivet en del af Anders Nørgaards erindringer.

11. Julie la Cour Møller, født la Cour (1885-1961), datter af højskolelærer Poul la Cour (1846-1908).

12. Højskoleforstander Jens Therkelsen Arnfred (1882-1977), Askov Højskole, og Karen Arnfred, født Helweg (1884-1966).

13. Knud Ole Banning (1924-2008), kirkehistoriker: ”Af valgmenighedspræst Anders Nørgaards erindringer”, *Kirkehistoriske Samlinger 1985*, s. 177-200.

Bannings artikel beskæftiger sig navnlig med Anders Nørgaards ungdomstid og studietid samt hans tid som præst i henholdsvis Eltang-Sdr. Vilstrup 1908-10 og ved Skanderup Valgmenighed fra 1910-17. Her beskrives endvidere mange af de elementer, der har dannet baggrund for Anders Nørgaards grundtvigske ståsted og deraf følgende markante holdninger til det grundtvigske liv, Nørgaard ser i sin samtid. Blandt andet mødet med Valdemar Brücker, der som det senere skal påvises har teologiske lighedspunkter med Nørgaard. Jeg vil ikke gentage Bannings artikel, men i store træk forudsætte den bekendt eller henvise læsere til *Kirkehistoriske Samlinger 1985*. Også C. V. A. Ruth har i sin bog gengivet store dele af erindringsmaterialet.

Knud Banning afslutter sin artikel i *Kirkehistoriske Samlinger 1985* med en konstatering af, at den del af erindringerne, der beskriver Vejstruptiden mest omhandler store og små begivenheder i denne kreds.¹⁴ Dette er ikke helt korrekt. Mellem beskrivelserne findes adskillige indskud, hvor Nørgaard kommenterer sit arbejde i Sønderjylland og på Liselund samt højskolesamarbejdet med Aage Møller på Rønshoved. Han beskriver for eksempel også, hvorledes han godt selv er klar over, at han har noget hastigt over sig, og at han har måttet betvinge sin lyst til at blive hurtigt færdig. ”Jo mere jeg har lært mig selv at kende, har jeg følt, at Svagheden i min Natur har ikke været Mangel paa Evner, men Mangel til at samle mig i Ro og gøre Arbejdet ordentligt færdigt”.¹⁵ Nørgaard mener selv, at det måske skyldes hans forcerede studium i ungdommen.

Interessant i forbindelse med erindringerne er i øvrigt også affatelsestidspunktet. Der er ikke medtaget noget specifikt fra tiden efter 1923, og C. V. A. Ruth mener i sin bog, at de er nedskrevet på dette tidspunkt.¹⁶ Imidlertid anvendes af og til termer, der indikerer, at begivenheder f. eks. omkring ankomsten til Vejstrup ligger længere tilbage, end de få år der er mellem 1917 og 1923. Endvidere omtales f. eks. den tidligere kollega i Eltang-Sdr. Vilstrup, senere sognepræst i Vrensted-Thise, Julianus Plesner¹⁷ i datid og med udtryk som ”mindes”.¹⁸ Plesner døde først i 1937. En lignende skæbne overgår højskoleforstander ved Vejstrup Højskole Thøger Dissing,¹⁹ der først døde i 1938.²⁰ I *Kirkehi-*

14. Op. cit. s. 198.

15. Anders Nørgaards erindringer. Mikrofilm i Rigsarkivet (herefter forkortet Erindr.), V, s. 46.

16. Ruth, s. 16.

17. Julianus Hastrup Plesner (1859-1937), sognepræst Vrensted-Thise.

18. Erindr. II, s. 47.

19. Thøger Dissing (1864-1938), højskoleforstander Vejstrup Højskole.

20. Erindr. V, s. 43.

storiske Samlinger 1985 skriver Knud Banning: ”Erindringerne slutter brat, og intet udelukker vel, at han skrev på dem ved sin død”.²¹ Sandheden ligger måske midt imellem. Der er ret store afvigelser i skriften. Ved sammenligning med andet materiale, det er muligt at tidsfæste, synes noget at være skrevet omkring 1922 og andet senere.

Aage Møller og J. Th. Arnfred

Aage Møller var fra begyndelsen af Anders Nørgaards nærmeste fortrolige i arbejdet for den grundtvigske ”selvbesindelse”. Han var født i 1885 og altså nogle år yngre end Nørgaard. De havde truffet hinanden første gang i 1913, medens Aage Møller var lærer på Skamlingsbanke Højskole, og Nørgaard var præst i Skanderup-Hjarup. Aage Møller var ”askovsvigersøn”, gift med Julie la Cour, datter af Poul la Cour, og det var efter et møde i Askov, at Aage Møller fortæller, at de sad en kreds omkring Nørgaard og – ikke talte med ham –: ”Et ord fra en af tilhørerne gav ikke anledning til en samtale, men til en ny fortælling af Anders Nørgaard, og saadan blev han ved uden at trættes og uden at udtømmes”.²²

Nørgaard fortæller selv i sine erindringer, at han ikke selv ”husker tydeligt, hvorledes vi fik begyndt med hinanden. Måske var det derved, at jeg kom til Skamlingsbanke Højskole og talte, maaske derved, at de lejlighedsvis kom til Kirke i Hjarup. Men fandt hinanden gjorde vi, og det til Gavns, jeg har sjældent truffet et Menneske, som jeg forstaar saa godt, og som forstaar mig saa godt”.²³

Aage Møller var om muligt endnu mere stædig i sit grundtvigske ”syn” end Anders Nørgaard. Man kan vist uden at overdrive betegne ham som en ildsjæl, der stred for sin sag, og det bragte ham mere end een gang på kant med sine omgivelser – også i højere grad end tilfældet var for Anders Nørgaard. Aage Møllers udgangspunkt var en verslinie fra en sang af Grundtvig: ”Kun ord som går i sogn og sang, fra mund til mund i folkevang, opholder folkelivet”.²⁴ For Møller var redskabet myterne. Såvel de nordiske som de jødiske. P. G. Lindhardt har kaldt ham en ”hexemester” i at fortælle myter.²⁵

Det som Møller og Nørgaard i første omgang blev fælles om, var måske mindre det kirkelige og folkelige syn end grænsesagen. Anders

21. *Kirkehistoriske Samlinger* 1985, s. 177.

22. *Dansk Tunge*, 1943, nr. 3, s. 195.

23. *Erindr.*, III, s. 52-53.

24. N. F. S. Grundtvig: ”Af Budstikke i Høinorden” (1864) – her gengivet efter *Folkehøjskolens Sangbog*, 13. udgave, 5. oplag, Odense 1944, nr. 308.

25. P. G. Lindhardt: *Den Danske Kirkes Historie*, bind VIII, Gyldendal 1966, s. 221.

Nørgaard var i bogstaveligste forstand gift med Sønderjylland, idet hans hustru Helene Bohnfeldt²⁶ stammede fra Haderslev.

I 1913, hvor Møller og Nørgaard mødtes første gang, gik grænsen stadig ved Kongeåen, og ”Slesvigs land genvundet – det var kampens mål”.²⁷

Vel at mærke ikke til Ejderen. Kun så langt som sindene var danske. Det skulle være det folkelige sindelag, der skulle sætte den nye grænse, og Aage Møller kan i et brev til Nørgaard fra 1918²⁸ medsende et udklip fra Politiken, hvor ”H. P. H.”²⁹ er blevet klar over, at det netop bliver ved en afstemning, den nye grænse skal lægges fast. ”Jeg går og græder i dag – af bare glæde”, skriver Møller, og dette er nok meget betegnende for den – til tider næsten barnlige entusiasme –, han kan lægge for dagen, når han bliver optændt af en sag.

Aage Møller og Nørgaard kunne, da grænsen efter Genforeningen var blevet lagt fast, og man kunne se, at der ville blive et dansk mindretal syd for grænsen, enes om, at sagen ikke var afsluttet endnu. Derfor skulle Aage Møllers højskole ligge ved Flensborg Fjord.

Hvad angår arbejdet med den grundtvigske selvbesindelse var det som om de stiltiende lavede den aftale, at Nørgaard skulle føre sagen videre i kirken, og Møller skulle føre den videre i højskolen.

Så enkelt kan man naturligvis ikke opdele det, og opdelingen er da også ofte siden hen blevet anfægtet fra flere sider, også fra folk, der ellers stod på linie med Nørgaard og Møller. I et brev til denne artikels forfatter skriver Poul Engberg³⁰: ”Få har forstået – ja end ikke Nørgaard og Aage Møller – den kirkelige anskuelses *folkelige* kraft. Eksperten på prædikestolen ned på gulvet til dåb og nadver, hvor hans egne teologiske meninger bliver ligegyldige”. Om Aage Møllers skelnen mellem det folkelige og det kristelige siger K. E. Løgstrup³¹ senere: ”Men hans skelnen, og det er det mærkelige ved den, er lutter Selvfølgelighed. Den er lige frem uskyldig. Derfor virker den så befriende. Ikke alene paa os andre, men da ogsaa på ham selv – paa hans humor”.

Efter Genforeningen åbnede Aage Møller så i 1921 Rønshoved Højskole. Efterhånden opstod der samme sted en lille menighed, som

26. Helene Petrine Nørgaard, født Bohnfeldt (1884-1971).

27. Fr. Paludan-Müller (1809-1876): ”Brat af Slaget rammet” (1864). Her gengivet efter *Folkehøjskolens Sangbog*, 13. udgave 5. oplag 1944, nr. 441.

28. Brev af 17/10 - 1918.

29. Hans Peter Hanssen (Nørremølle) (1862-1936), sønderjysk politiker.

30. Poul Engberg (1908-2008), højskolemand, brev til artiklens forfatter 29/3 -1996.

31. Knud Ejler Løgstrup (1905-1981), *Festskrift til Aage Møller*, udg. Sune Andresen og Gustaf Bengtsson, 1950, s. 121.

Anders Nørgaard blev præst for. Dette førte i årene frem mod 1925 til et ønske hos Aage Møller om at blive ordineret som Anders Nørgaards ”medhjælper” – hans eget udtryk. Men denne gang gik der jura i sagen. Som valgmenighedspræst var Anders Nørgaard præst i den danske folkekirke og kunne formelt ikke være med til at ordinere en frimenighedspræst. Han ville imidlertid gerne imødekomme Aage Møllers ønske. I brevene fra Aage Møller til Nørgaard i månederne op til ordinationsdagen den 1. marts 1925, kan man følge Aage Møllers forsvar for, at Anders Nørgaard kan foretage handlingen og fornemme modpartens betænkeligheder. Aage Møller opfordrer Nørgaard til ikke at spørge den fynske biskop Rud,³² da denne er nødt til at sige nej, hvorimod Møller selv har følt sig foranlediget til at orientere sin provst og biskop om sagen.

Det korte af det lange bliver, at Nørgaard må sige fra. Måske til sidst tilskyndet af sin hustru, der ikke brød sig om de mulige konsekvenser for Vejstrup Valgmenighed. Det bliver så i stedet for Niels Dael fra Liselund, der ordinerer Aage Møller, men i et brev til Nørgaard 3 dage senere skriver Aage Møller:

Jeg kan huske enkelte gange i mit liv, hvor jeg ligesom i søndags oplevede en forunderlig stilhed og fred i mit sind. Da Du lagde haanden paa mit hoved og bekendte den tro, som ogsaa er din og min, og som vort hele liv samler sig om og leves ud af, da følte jeg i en underfuld fred og glæde, at Du og jeg var hinanden nærmere, end vi nogensinde før havde været. Lad nu aviserne skrive, at det var Niels Dael, der ordinerede mig, saa ved dog Du og jeg, at det var Dig, der gjorde det, og om saa alle apostlene havde staaet paa rad og havde villet ordinere mig, saa kunde ingen af dem have gjort det, selvom de havde faaet hjælp af Niels Dael og alle de andre, som Du gjorde det, fordi der i mig var en livets samhørighed med Dig, som jeg ikke kan give nogen af de andre herrer. Derfor skal Du have tak for den stund, som Du og jeg vil mindes i himlene.³³

Dette citat medtages i sin helhed for at karakterisere Aage Møllers forhold til Nørgaard og give et eksempel på hans skrivestil.

Det var naturligt at rette en forespørgsel til Aage Møllers familie for at høre, om der var bevaret breve fra Anders Nørgaard til Aage Møller.

32. Anders Jensen Rud (1868-1945), biskop over Fyns Stift 1922-1938.

33. Brev 3/3 - 1925.

I sin biografi *Valgmenighedspræsten Anders Nørgaard liv, kamp og tro* fra 1955 skriver C. V. A. Ruth, at (formentlig) samtlige breve fra Anders Nørgaard var bevaret. Svaret på forespørgslen var imidlertid en forstemmende konstatering af, at Aage Møller selv efter sin hustrus død i 1961 tilintetgjorde store dele af sit private arkiv, heriblandt de breve, der altså stadig eksisterede i 1955.³⁴ Det har i høj grad svækket anvendelsesmuligheden af de breve fra Aage Møller til Anders Nørgaard, der er bevaret i dennes arkiv, at man ikke længere har mulighed for at følge korrespondancen. Et savn i den forbindelse har ligeledes været fraværet af brevene fra Aage Møller til Anders Nørgaard fra perioden 1930 til 1939.

For det var ikke altid Nørgaard kunne følge Aage Møller – navnlig ikke i de senere år og navnlig ikke i politiske forhold.

Det, der efter min opfattelse navnlig skiller dem, er Aage Møllers politiske engagement. Nærmere bestemt hans forhold til nazismen. Da korrespondancen mellem Anders Nørgaard og Aage Møller ikke længere findes, kan der ikke her findes nyt materiale til belysning af, hvordan Nørgaard har stillet sig. Men det er nærliggende at forestille sig, at der har været ting, de begge var enige om at forholde en større kreds.

I 1933 havde Aage Møller skrevet en artikel i Rønshoved Højskoles Årsskrift,³⁵ hvor han skriver om, at tyskerne efter Hitlers magtovertagelse er ”blevet opfyldt af Tro på sig selv og Folket, paa den enkeltes og Folkets Fremtid”, og han skriver endvidere, at han er ”oplivet af den kraft, der er i national-socialismen”.³⁶

Dette sammen med det faktum at en af skolens lærere M. P. Ejerslev³⁷ faktisk var medlem af nazistpartiet, fører i 1934 til, at der ikke melder sig elever til Rønshoved Højskole fra Nord- og Sydslesvig. Aage Møller må skride til at afskedige Ejerslev, og det får følgende ord med på vejen i årsskriftet fra 1934: ”Jeg er ikke nazist. Jeg er det ikke i det menneskeliges og folkeliges aandelige begrundelse, og jeg er det derfor heller ikke, hvor lighedspunkterne mellem grundtvigianisme og nazisme forekommer, og det forekommer mig helt ubegribeligt, at jeg ikke kan gøre de fleste mennesker dette begribeligt. Da nu Ejerslev er en ualmindelig dygtig lærer. ... Og da han tillige i mange aar har været min gode ven, vi I kunne forstå, at jeg en tid lang følge mere trang til at sælge skolen end føje mig efter en aabenbar uretfærdighed og skilles fra Ejerslev”.³⁸ Aage Møller træder her vande over det meste af en side for at forsvare

34. Brev til artiklens forfatter fra Aage Møllers barnebarn Peder Møller 29/9 - 2009.

35. Aage Møller: ”Mod vårbrud”, *Rønshoved Højskoles årsskrift* 1933, s. 4ff.

36. Op. cit. s. 15.

37. M. P. Ejerslev (1893-1961), højskolelærer, digter, slægtsforsker.

38. Aage Møller: ”Dagbog”, *Rønshoved Højskoles årsskrift* 1934, s. 51f.

friheden, men må af hvad han selv angiver som rent økonomiske grunde skille sig af med en nazistisk lærer. Der er her ingen tvivl om, at Anders Nørgaards vendsysselske skepsis og evne til at se tingene an har sat skel over for Aage Møllers brændende begejstring. De manglende breve forhindrer os også i at se, hvorvidt Anders Nørgaard på én eller anden måde bebrejder Aage Møller dennes håndtering af sagen.

Aage Møllers forhold til nazismen har lige siden været interessant stof i højskolehistorien, men det hører med til samme historie, at Aage Møller under 2. verdenskrig med lige så stort engagement gik ind i den danske modstandsbevægelse og til sidst måtte gå under jorden.

Da emnet er perifert i forhold til Anders Nørgaard, vil det ikke blive yderligere forfulgt her. At der i grundtvigsk sprogbrug og nationalsocialistisk sprogbrug indgår fælles begreber som "folk" og "national" er åbenlyst, og at den begejstring for disse og andre begreber, som Aage Møller kunne opleve få kilometer fra Rønshoved Højskole, kunne få ham til med vanlig entusiasme i en periode at forfølge en tangent, skal efter min mening ikke få lov til at kaste skygger over hans eftermæle i denne sammenhæng.

Alligevel synes det ved gennemgang af arkiverne som om forbindelsen til Aage Møller bliver svagere som årene går. I et brev til Arnfred³⁹ kan Anders Nørgaard i maj 1938 skrive, at han ikke har nogen forbindelse med Aage Møller udover et modtaget fødselsdagsbrev. Der optræder intet sted en enkelt konkret anledning til dette. Et element fremgår af et af de bevarede breve fra 1939, hvor Aage Møller skriver "du er vred på mig i anledning af bispevalget. Du har nu ingen grund til at være vred, og det vil Du selv indse en gang; saa godt kender jeg Dig da".⁴⁰ Dette er ikke hele årsagen, men ud fra Anders Nørgaards arkiv kan man altså efter min opfattelse ikke komme sagen nærmere.

Den tredje person i den nørgaardske "vennekreds" var J. Th. Arnfred. Højskoleforstanderen fra Askov er nok den af de tre, der er blevet husket bedst af eftertiden, men i virkeligheden gled han ud af det egentlige samarbejde allerede, da han i 1928 blev forstander for Askov Højskole. P. G. Lindhardt hævder i *Den Danske Kirkes historie*, at det skyldtes hensynet til Askov Højskole og til Askov by.⁴¹ Mere dækkende er det nok, at J. Th. Arnfred var af en helt anden type end de to andre og gerne ville have plads til at sige "på den ene side og på den anden side". Så sent som i 1953 kunne Aage Møller i en artikel i forbindelse

39. Brev til Arnfred 7/5 - 1938.

40. Brev af 24/2 - 1939. Anders Nørgaard var på tale som biskop i Ribe i 1938.

41. *Den Danske Kirkes historie*, bind VIII, s. 220.

med Arnfreds fratræden som forstander skrive: "Vi to [Nørgaard og Møller] var enøjede og vi hørte kun med det ene øre. Og vi talte, som vi saa, og som vi hørte. Du derimod kunde altid sige: paa de ene side og paa den anden side og undertiden paa endnu flere sider, og saa undrede Nørgaard og jeg os over alt det mærkelige, Du saadan kunde faa ud af en ting, som for os havde været dunkel, fordi vi kun saa den fra en enkelt side.⁴² Et stykke længere henne i "brevet" hedder det ligeud: "vi syntes, du svigtede os i vort arbejde og i vor kamp".⁴³

Venskabet mellem familierne holdt dog i hele Nørgaards levetid, og i Arnfreds arkiv er bevaret et stort antal breve fra Anders Nørgaard dateret mellem 1918 og 1942 samt enkelte efterfølgende breve fra Helle Nørgaard. Langt de fleste handler imidlertid om praktiske aftaler i forbindelse med møder og foredrag samt et ofte gentaget ønske fra Anders Nørgaard om muligheden for at mødes i en given situation. Der er dog, som det vil fremgå, også vigtige oplysninger at hente fra Arnfreds arkiv.

Vejstrup og "menighedslivet"

I 1917 blev Anders Nørgaard, efter at have været højskolelærer ved Vrå Højskole, kapellan ved Eltang-Sønder Vilstrup pastorat og præst for den nydannede valgmenighed i Skanderup og Hjarup, præst ved Vejstrup Valgmenighed på Sydøstfyn. Han kom her midt under 1. verdenskrig til en menighed i dyb splittelse på grund af forgængeren A. B. Døcker⁴⁴ og dennes forgænger L. B. Laursen.⁴⁵ Begge disse præster havde forladt embedet i "utide", og der var stor strid i menigheden.

Havde Nørgaard således drømt om at komme til en gammel solid grundtvigsk valgmenighed, så dette håb ud til at briste, og han var da også mange gange ved at miste modet over splittelsen. I erindringerne lyder det: "En sagde: Jeg tilhører Laursen, en anden: Jeg tilhører Døcker, en tredje: Jeg tilhører Pedersen". Denne omskrivning af Paulus' ord til korintherne er karakteristisk for Nørgaard, men karakteristisk er det også, når han med vendsysselsk lune tilføjer: "Der var dog den fordel, at der i al Fald ikke endnu var nogen, som sagde, at de tilhører mig".⁴⁶

42. Aage Møller: "Brev", *Festskrift til J. Th. Arnfred*, forstander for Askov Højskole 1928-1953, særtryk af *Dansk Udsyn*, s. 60.

43. Op. cit. s. 63.

44. Aage Brandt Døcker (1876-1937), præst ved Vejstrup Valgmenighed 1919-1917, derefter ved Sct. Johannes Kirke, København.

45. Laust Jeppesen Laursen (1870-1944), præst ved Vejstrup Valgmenighed 1902-1909, derefter i Kristrup ved Randers.

46. *Erindr.*, IV, s. 23.

Men var der så slet ingen lyspunkter? ”Var alt begravet under Striden? Nej, naar Søndagene kom, så var det som om det lettede. Thi der var rart at være i Kirken, ikke blot var der mange Mennesker, men de sang, og der var Altergang hver eneste Søndag. Der var dog altsaa noget af Fællesskabet bevaret endnu, hvor haardt end Spliden havde taget derpå. Det var som at komme fra Graaheden ind i Solskinnet, fra Stridens Kulde ind i Fællesskabets Varme”.⁴⁷

Erindringscitatet om søndagsgudstjenesterne i Vejstrup er nok én af de tidligste beskrivelser fra Nørgaards hånd af ”menighedslivet”. Det, der med kirkehistorikeren P. G. Lindhardts udtryk skulle blive ”eksistentiel virkelighed”⁴⁸ for ham. Det er, når Nørgaard i sin begejstring over de frie menigheder har svært ved at skelne mellem teorien om den usynlige menighed og udslaget den synlige virkelighed i menighedslivet, at Jens Chr. Jensen finder f. eks. Thanings kritik berettiget.⁴⁹

Anders Nørgaard havde endvidere svært ved at sætte sig uden for denne ”eksistentielle virkelighed” for at forstå *modpartens* situation. Ville vel nærmest ikke. Diskussion var ikke hans anliggende og ej heller hans force. I en mindeartikel skriver J. Th. Arnfred: ”Nørgaard var bedre til at tale end til at høre”.⁵⁰ Nørgaard kan her, efter min mening, med rette sammenlignes med en gammeltestamentlig profet, der er kaldt på af Gud til at gå i rette med de ”ugudelige”. Gang på gang viger han i sine indlæg f.eks. i *Højskolebladet* tilbage fra at gå ind på en diskussion. Han finder dem ”ørkesløse”.⁵¹

Men dette kan til gengæld medføre, at argumentationen umiddelbart ligner gentagelser. Og hvis man ikke har kendt mennesket Anders Nørgaard eller forstår at sætte hans mange ord ind i en større sammenhæng, kan indtrykket af ham som en stivsindet dogmatiker godt få overhånden, hvad det som tidligere antydet gjorde for mange mennesker allerede i hans samtid.

”Kun ved Badet og ved Bordet hører vi Guds Ord til os”.⁵² Det er herfra hans verden går, og han føler ikke noget behov for at argumentere for, at det er sådan.

47. *Erindr.*, IV, s. 26.

48. *Den Danske Kirkes historie*, bind VIII, s. 221.

49. *Ord og menighed*, s. 79. JCJ gennemgår her Kaj Thanings foredrag på Vallekildemødet i 1937.

50. J. Th. Arnfred: ”Valgmenighedspræst Anders Nørgaard”, *Højskolebladet*, 1943, nr. 22, s. 298.

51. F. eks.: ”Og nogen Lyst til at diskutere med Angribere, der svarer i Vest, naar man har talt i Øst, har jeg ikke. Det er ørkesløst”. Anders Nørgaard: ”En Henstilling”, *Højskolebladet*, 1938 nr. 8, s. 141.

52. Nr. 232 i *Grundtvigs Sangværk*, bind V, København 1951.

Anders Nørgaards frihedssyn – Rørdamsagen

For at fastholde et vist kronologisk sigte i denne artikel, må nu kort omtales en sag, der oprørte den grundtvigske verden i begyndelsen af tyverne. Den skal nævnes fordi den også behandler et meget vigtigt begreb hos Anders Nørgaard, nemlig frihedsbegrebet. Når Nørgaard også senere bliver angrebet for at gøre menigheden ”besiddende i stedet for bedende”⁵³ – så er det vigtigt at have markeret dette frihedssyn.

I 1918 kom en ny præst til Ryslinge. Han var bispesøn fra København og hed Torkild Skat Rørdam.⁵⁴ Han afløste dette år Karl Povlsen⁵⁵ som valgmenighedspræst.

Hans navn skulle blive til en sag i dansk kirkehistorie. Det vil her føre for vidt at komme ind på enkeltheder i sagen, der handler om liberalteologiens indtog i den grundtvigske verden. Torkild Skat Rørdam ændrede omkring 1920 tilspørgslen ved dåben således, at trosordene kunne forenes med den menneskelige fornuft. Dette førte i 1925 til Rørdams afsked som valgmenighedspræst og dannelsen af Ryslinge Frimenighed.

Ud fra det ovenstående er det klart, at dette dåbssyn ikke kunne forliges med Anders Nørgaards syn. Han må fare hårdt frem mod holdningen, der endnu en gang er, hvad Nørgaard ofte betegner som et ”maskeret knæfald for humanismen”.

Et pudsigt træk skal her en passant nævnes fra det Nørgaardske privatarkiv. Dette rummer som tidligere nævnt også ganske enkelte breve fra ægtefællerne til de tre tidligere omtalte venner. Og ikke mindst Karen Helweg Arnfred i Askov føler sig lejlighedsvist kaldet til at gyde olie på, når de grundtvigske vande skiller. Hun beder derfor i et brev Nørgaard om at fare med lempe over for Rørdam, i stedet for at ”forkætre” ham, da han efter hendes mening ikke er tjent med at blive isoleret i den grundtvigske verden.⁵⁶

Nørgaard svarer 19. oktober 1920: ”Jeg maa lige gøre et Par Bemærkninger angaaende Deres Udtalelser om Rørdams Stilling. Jeg tænker ikke paa at forkætre ham, men bekæmpe ham, saa godt jeg formaar, som han altid bekæmper det Grundsyn, hvorudfra jeg maa

53. Regin Prenter (1907-1990), professor, i foredraget ”Ordet og Menigheden”, *Menighed og Folk – Nogle Foredrag samlet af Niels Petersen*, 1937, s. 21ff. Den lille bog blev udgivet efter Vallekildemødet i 1937.

54. Torkild Skat Rørdam (1851-1918), valg- og frimenighedspræst Ryslinge.

55. Karl Povlsen (1876-1939), kapellan hos Vilhelm Birkedal (1809-1890) og dennes efterfølger som præst ved Ryslinge Valgmenighed.

56. Brev fra Karen Arnfred til Anders Nørgaard 13/10-1920.

virke. Jeg er ikke i Stand til at se anderledes paa ham end at han staar stik imod det, som Ryslinge Valgmenighed er grundet paa".⁵⁷

Men selvom om Nørgaard altså må undsige Rørdams teologi på det kraftigste, er han imod afskeden af denne som valgmenighedspræst. Netop ud fra det frihedsbegreb, der siger ham, at det ikke er jura, der skal bestemme indholdet af Guds ord til os. Igen er det centrale begreber hos Grundtvig selv, der er på færde, nemlig ønsket om ritualfrihed.

Anders Nørgaards program ligger fast fra starten

I 1919 var Nørgaard blevet fast lærer på menighedsskolen "Liselund" ved Slagelse. Denne skole var i 1909 blevet oprettet af præsten Niels Dael,⁵⁸ der efter et ophold i Argentina var blevet præst for Høve og Havrebjerg valgmenigheder på Sydvestsjælland. Han afholdt hvert år et 14-dages "Liselundmøde", hvortil vidt forskellige mennesker blev indbudt til at tale og diskutere, eller som det hed i datidens sprogbrug "lede forhandlinger". Legendarisk for virket og for muligheden for økonomisk at drive denne form for skole er det, at foredragsholderne intet andet fik for deres indsats end ordet "Tak" gentaget tre gange. Den dag i dag står der i Liselunds have en sten med disse tre ord.

Årets høst af foredrag blev udgivet i *Liselundbogen*,⁵⁹ og fra 1922 til sin død var Anders Nørgaard stort set hvert år repræsenteret med en artikel, der i mere eller mindre omarbejdet form var årets foredrag på Liselundmødet. I en mindeartikel over Anders Nørgaard i *Liselundbogen 1943* bringer bogens redaktør N. P. Nielsen⁶⁰ en oversigt over disse artikler.⁶¹

I 1922 hed artiklen "Ind til Kilden" og allerede her finder vi centrale begreber i Nørgaards teologi gennemgået. Foredraget findes i manuskript i Nørgaards privatarkiv.⁶²

Nørgaard indleder med at citere samtiden for at kalde sig "religiøs". Nørgaard vil hverken be- eller afkræfte dette, men konstaterer i hvert fald, at tidligere tiders materialistiske bølge, der var ved at svulme til en stormflod under navne som realisme og positivisme, "truer ikke Kysten mere, kræver ikke Digearbejde for Tiden".

57. Brev til Arnfred 19/10 - 1920.

58. Niels Dael (1857-1951), frimenighedspræst, stifter af Menighedsskolen "Liselund" ved Slagelse.

59. *Liselundbogen* udgivet af Liselundfonden, København 1914-1977.

60. Niels Peder Nielsen (1885-1982), højskolelærer, sognepræst.

61. *Liselundbogen 1943*, s. 102f.

62. Anders Nørgaards privatarkiv Pakke 1 B nr. 15.

Men skulle en religiøs tid ikke give gode kår for kirkeligt liv? spørger Nørgaard så videre, og må konstatere, at det ikke er tilfældet.

Og det skyldes forskellen på at være ”religiøs” og så at være kristen. De kristnes sejrsvæg er også korsets vej. Og korset var før og er endnu mennesker en forargelse. ”Uden Erkendelse og Oplevelse af Synds Virkelighed bliver Korset ikke for nogen i Steden for Forargelse og Daarskab en Guds Kraft til Frelse. Det slaar ikke til at være religiøs”.

At oplyse om dette menneskelivets vilkår er kernen i hele Anders Nørgaards arbejde. Når han i sine sidste år brugte sine allersidste kræfter på at forsøge at oprette en dansk ”kirkeskole”, så var det ud fra de samme tanker, som kommer frem her i den første artikel i *Liselundbogen*, og som Nørgaards ”biograf” C. V. A. Ruth mener, han bevidst står i gæld til Liselunds stifter Niels Dael med.⁶³ ”Hvis ikke mennesket vil indse, at det er en synder, der ikke har skabt sig selv og som derfor har ”Frelse behov” så kan det aldrig blive en kristen”. Dette er Nørgaards udlægning af det siden så forkætrede udtryk ”Menneske først og kristen så”.

Det skal i øvrigt ikke forbigås i tavshed, at der i ovenstående citat findes endog meget store lighedspunkter med den *korsteologi* som skulle blive en væsentlig del af åbenbaringsteologiens indhold. Nørgaard holdt sit foredrag på Liselund samme år som Karl Barth udgav sin Romerbrevskommentar. Mere om Barth senere.

Iagttagelsen hos Ruth, at Nørgaard står i gæld til Niels Dael, er et lille, men interessant bidrag til det spørgsmål, der som nævnt indledningsvist ellers ikke let lader sig besvare: ”Hvorfra fik Nørgaard denne profetens kaldelse?”.

Artiklen i *Liselundbogen* fortsætter: ”Kristenliv er Underets liv. Kristendom passer ikke ind i Tilværelsens almindelige Sammenhæng, men er et Brud derpå. Den, der går ind i *Menighedens Fællesskab* (min fremhævnings) gaar ind i Underets verden”. Her møder vi eet af de udtryk, der mere end noget andet skulle blive centralt i Nørgaards ”forkyndelse” på prædikestol og talerpult: *Menighedens fællesskab*. Dette er ikke et fællesskab, der passer ind i vort ”naturlige liv”.

Dette naturlige liv – hverdagslivet – er efter Nørgaards opfattelse altid *afledt* af det ord, der lyder til os i menigheden. Det er denne afledning, der kan gå galt, og det er er nogle af disse efter hans mening forkerte ”afledningsmanøvrer,” Nørgaard vil slå ned på. Det er så let i livet at blive stående ved virkningerne og gøre dem til det oprindelige.

63. Ruth, s. 101.

Blive stående ved tilsyneladenheden og tage den for det virkelige. Og det er ikke anderledes i dag, siger Nørgaard videre i foredraget.

Det er den samme holdning, han giver udtryk for i sit sidste interview med *Kristeligt Dagblad*, hvor han angriber dem, der mener, at Grundtvig fik sit egentlige gennembrud efter sine Englandsrejser.⁶⁴

Eet af de eksempler, Nørgaard giver i foredraget fra 1922, er kristelig moral. Det er en afledning. "Det er sandt, at Kristendom virker moralsk, stærkere end nogen anden Magt, men den har ingen moralske Bud eller Forskrifter og kan aldrig faa det. Der kan ikke fastslaas noget som kristelig Moral, thi Kristendom kan kun virke indefra som moralsk Magt". "Men man har altid prøvet ad tankemæssig vej at fastslaa, hvad der er Kristentroens indhold", siger Nørgaard videre, "og dermed skabt en Lære". Og så følger et afsnit, som det også er værd at lægge mærke til, når Nørgaard senere bliver anklaget for eksklusivisme og idealisering af de frie menighedsdannelser:

Det, der kaldes Kirke baade nu om Stunder her til Lands og andre Steder og ogsaa i gamle Dage, er jo ogsaa Yderside. Det er en nærmere eller fjernere Virkning af Kristentroen med dens Menighedsliv og saa mange andre rent verdslige Kræfter. Kirken, den hellige almindelige Kirke, Menigheden, er vor Herres Rige her på Jorden, men bliver aldrig et Rige af denne Verden med en verdslig Organisation og sligt. Men har de "religiøse" kun sans for ydersiden, kan de let komme til at gå kirkens dør forbi.

Nørgaard tager nu fat på et andet emne, nemlig forholdet til Skriften. Allerede på dette tidlige tidspunkt, har Nørgaard også lagt sig fast på sit markante ordsyn, som han ligeledes har fra Grundtvig.

"Vi må forstå, at der kan ligge dyb Alvor i den stædige Fastholden ved Skriften som Guds ord og Afvisningen af "Bibelkritiken", som der kan ligge dyb Alvor i Kravet om, at Kirkesamfundet skal være en Menighed ... Men disse Veje er ufarbare. Der maa en dybere Forståelse til baade af Menigheden og Gudsordet. Den har vi faaet med Grundtvig". Det drejer sig ikke om alskens "sager" som for eksempel kirkeforfatningsspørgsmål, men om "Samling om Livskilderne".

Herfra lyder kaldet for Nørgaard. "Fra Menighedens Livskilder, som vi fik Lys over, til stærkere Samling, dybere Oplevelse. Det alene giver Kraften".

64. *Kristeligt Dagblad* 19/5 - 1943.

I dette relativt korte foredrag formår Anders Nørgaard at kridte banen op og inddrage de fleste af de punkter, der skulle blive væsentlige for ham: Samlingen omkring dåb og nadver i menighedens fællesskab, pointering af gudsordene, som de lyder der i stedet for i Bibelen, og afdækning af alle de ydre ”lag”, der som udslag og virkninger har lagt sig omkring det væsentlige og derfor skygger for det centrale, det som Nørgaard senere skulle kalde for ”Hjærtet”.⁶⁵

Jeg mener ud fra ovenstående allerede her at kunne underbygge den i indledningen fremsatte tese, at Nørgaards syn på begreber som ord, menighed og folkelighed lå fast fra begyndelsen af hans forfattervirksomhed og ikke på nogen måde lod sig påvirke af de tidsstrømninger, han var oppe imod, og som på mange måder blev de sejrende i eftertiden.

Anders Nørgaard i forhold til den tidligere grundtvigianisme

Selvom Anders Nørgaards syn ligger fast fra starten og ikke lader sig påvirke af samtiden, er der her grund til en analyse af, hvorvidt der i den grundtvigske virkningshistorie forud for Nørgaard har fundet lignende opgør sted.

Omkring 1880 var grundtvigianismen splittet i et højre og et venstre. Nørgaard kalder det i en overskrift i andet bind af sit store værk *Grundtvigianismen*⁶⁶ med henvisning til to meget forskellige institutioner Betesda og Sagatun.⁶⁷ På højrefløjen findes personer som Vilhelm Birkedal og Otto Møller, der for eksempel i synet på skriften fastholder en konservatisme, der ikke lader sig forene med Anders Nørgaards syn på skriften. Det er den, han henviser til i ovenstående foredrag med ordene om ”den stædige Fastholden ved Skriften som Guds ord og Afvisningen af Bibelkritiken”.

Mere interessant i denne sammenhæng er det imidlertid efter min mening at vende sig mod venstregrundtvigianismen og særligt her den såkaldte ”nygrundtvigianisme”. Et navn, der her træder tydeligt frem er præsten Valdemar Brücker.⁶⁸ Oprindelig påbegyndte han studiet som polytekniker, men mødet med den levende menighed i Vartov og på-

65. Anders Nørgaard: *Grundtvigianismen*, I, København 1935, s. 9: ”I enhver kirkelig Livsbevægelse er der noget centralt, et Kærnepunkt, et Hjærte, hvorfra Livet udgaar. Hele Bevægelsens Liv er paa det nøjeste knyttet til dette centrale, der altsaa er Hjær-tet”.

66. Anders Nørgaard: *Grundtvigianismen*. I – III, København 1935-1938. Herefter forkortet Gr. I-III.

67. Gr. II, s. 236.

68. Georg Valdemar Brücker (1852-1929), frimenighedspræst i Aagaard.

virkning fra filosofen Rasmus Nielsen⁶⁹ ledte ham til teologien. I sin samtid skulle han blive forkættet og udelukket af det fine selskab i lang tid, førend han fik anerkendelse som valgmenighedspræst. Årsagen til dette skal findes i holdninger og positioner, der efter min mening har klare paralleller til Anders Nørgaard.

I *Højskolebladet* sommeren 1882 skriver Valdemar Brücker: ”men skulde vi ikke have lært det af Grundtvig, at vi staar ganske frit overfor Bibelen, at den aldeles ikke må hovmesterere hverken vor Erkendelse eller vort Liv, men at vi under Livet i Pagten udvikler vor Erkendelse og indretter vort Liv, alt som Ordet (Herrens Mundsord) oplyser og vejleder os. Thi Ordet er ikke blot en *Livskilde*, men lige så guddommelig en *Lyskilde* for os som for Apostlene”.⁷⁰ Det ses af dette citat, at Brücker hviler lige så vel på den kirkelige anskuelses grund som Nørgaard gør det.

Et andet eksempel, der skal medtages her, er polemikken omkring oprettelsen af Kirkeligt Samfund af 1898.

Der skal ikke herske tvivl om Anders Nørgaards skepticisme i forhold til institutioner som Kirkeligt Samfund. I hans erindringer hedder det med særligt henblik netop på Kirkeligt Samfund:

Forvandlingen begyndte den Dag, da Oplevelsen begyndte at afløses af Betragtningen, det umiddelbare af det middelbare, da Grebetheden afløstes af Tilslutning, da det der eksisterer i Kraft af Livet lever godt fordi det er blevet Institution, anerkendt, understøttet, ikke blot af Staten, men af den offentlige Mening.⁷¹

Klangbund for en lignende holdning mener jeg igen kan findes hos Valdemar Brücker, der i *Højskolebladet* 1898⁷² hudfletter hele baggrunden for oprettelsen af Kirkeligt Samfund. Efter en række retoriske spørgsmål til, hvem der har oprettet organisationen: ”Man må gætte på et Præstekonvent, der bestaar af 8 Mand, hvoraf de 4 nu er i Bestyrelsen. Har de opfordret sig selv og dernæst befundet sig villige?”, konkluderer Brücker afsluttende: ”Man har aldrig i den vide Verden set en Organisation iværksat paa saa kejtet og urimelig en Maade”. Det, der efter min klare opfattelse er drivkraften bag Brückers angreb, er, som hos Nørgaard, holdningen, at liv skaber form medens form aldrig i sig selv kan skabe liv. Afslutningsvist i kapitlet om Kirkeligt Samfund

69. Rasmus Nielsen (1809-1884), filosof, universitetslærer.

70. Gr. II, s. 161f.

71. *Erindr.*, V, s. 37.

72. Valdemar Brücker: ”Spørgsmål”, *Tillæg til Højskolebladet* 1898, nr. 51. u. sidetal.

i *Grundtvigianismen* skriver Nørgaard: ”Men naturligvis har ”Kirkeligt Samfund” ikke kunnet hindre en fremadskridende Opløsning af Grundtvigianismen. Denne Opløsning kom indefra, og paa den kan der kun raades Bod ved en *indre* Fornyelse”.⁷³

I øvrigt kom Valdemar Brücker og Anders Nørgaard til at lære hinanden at kende, medens Nørgaard var præst i Skanderup. I et brev til Aage Møller⁷⁴ siger Nørgaard om Brücker, at han ”til gavns har forstået Grundtvig kirkelig-teologisk, ikke alene teoretisk, men til dels også hjerteligt, så vidt som det kan lade sig gøre for en mand, der af natur er så forskellig fra Grundtvig selv”.

Anders Nørgaards bøger

Da spliden i Vejstrup var kommet lidt på afstand, og Nørgaard var faldet til, blev der mere tid til det skriftlige arbejde. Dette arbejde tog sin begyndelse som en videreudvikling af artikler og foredrag. Anders Nørgaard siger selv på nogle af de sidste sider i sine erindringer: ”Efterhaanden er jeg ogsaa kommet til at skrive en Del, mest i *Højskolebladet*, *Svendborg Avis*, i de forskellige Højskoleskrifter, *Liselundbogen*, en enkelt Gang ogsaa i ”*Dansk Udsyn*”. Det var egentlig først efter jeg kom til Vejstrup, at jeg tog fat paa Pennen”.⁷⁵

I 1925 kom så også den første egentlige bog fra Anders Nørgaards hånd: *Vejstrup Valgmenighed og dens forhistorie*.⁷⁶ Denne bog er blevet kaldt Nørgaards bedste skrift og viser i hvert fald allerede hans grundighed over for stoffet. Selvom bogen naturligt må have størst interesse lokalt, så bidrager Nørgaards ”research” dog som vigtigt kildemateriale til arbejdet med den gudelige vækkelse på Fyn. Ikke mindst hans påvisning af herrnhuternes betydning for vækkelsen.

Den 24. februar 1927 afslutter Anders Nørgaard forordet til sin næste bog *Udsyn over den kristne Menigheds Levnedsløb*.⁷⁷ Ud fra tankegangen om at der kun har været en menighed, nemlig den, der ganske vist med skiftende medlemmer, har ført det kristne vidnesbyrd ved døbefont og nadverbord videre gennem slægterne, er det følgerigtigt at kalde en kirkehistorie for et ”levnedsløb”. Nørgaard siger selv i forordet: ”Paa Liselund – baade ved de halvaarlige Møder og på Menighedsskolen – og ved de historiske Møder på Rønshoved Højskole har jeg fortalt Kirkehistorie. Under dette Arbejde er der Linier og Sam-

73. Gr. II, s. 269.

74. 27/6 - 1921 her gengivet efter Ruth, s. 56f.

75. *Erindr.*, VI, s. 45.

76. Anders Nørgaard: *Vejstrup Valgmenighed og dens Forhistorie*, Svendborg 1925.

77. Anders Nørgaard: *Udsyn over den kristne Menigheds Levnedsløb*, København 1927.

menhænge, der stedse er kommet til at staa mig klarere og tydeligere, og som efterhaanden har formet sig til et historisk Helhedsbillede". Det er såvel indhøstede erfaringer og indblik, som behovet for efterfølgende at fortælle videre, der har fået Anders Nørgaard til at skrive dette omfangsrige værk i to bind.

Med historien på plads er Anders Nørgaard klar til at kaste sig over nutiden. Det gør han i første omgang i de tre bøger *Kirkemarken*⁷⁸ fra 1929, *Mellem Drøm og Dag*⁷⁹ fra 1930 og *Mørkningstanker*⁸⁰ fra 1932. Disse bøger er blevet betegnet som "årets høst af foredrag".⁸¹ De tager imidlertid også deres udgangspunkt i, at der i disse år foregik andet i det danske kirkeliv. Tidehvervsbevægelsen var begyndt at markere sig. Mere om dette senere.

Den største præstation i det nørgaardske forfatterværk var og er imidlertid *Grundtvigianismen* I-III. De tre bind udkom årene 1935 til 1938. Med *Grundtvigianismen* I-III træder Anders Nørgaard for alvor ind i tidens debat og bliver ikke til at komme udenom. Han bliver én, man må forholde sig til, hvad enten det så er positivt eller negativt. Værket tager udgangspunkt i Grundtvigs liv omkring 1825. Nørgaard indleder forordet med oplysningen om, at bogen er skrevet ud fra en følelse af, at noget af det bedste, vi fik i vort folk, fik vi med det grundtvigske syn på menighed og ord, på frihed og på det menneskeligt-folkelige.

Indledningsvist gentages de ord, der allerede optræder i foredraget på Liselund i 1922. Nørgaard holder fast i det udgangspunkt, han mere end 14 år før gik til sin gerning med, det holder stadigvæk for ham, til trods for alle de påvirkninger, han i mellemtiden har været ude for. Og det skulle ikke ændre sig i de 8 år, han havde tilbage at leve i, da *Grundtvigianismens* første bind udkom. Det er fra denne bogs første kapitel, at de nok så kendte linier om de "midtpunktsøgende" og de "midtpunktflyende" kræfter stammer. Afsnittet lyder således: "Gælder det nu enhver kristelig Livsbevægelse, at den har et Hjærte, hvorfra Livet udgaar, saa gælder det ogsaa, at den – og det lige fra første Færd – bliver en Valplads for Kampen imellem midtpunktsøgende og midtpunktflyende Kræfter".⁸²

Det er denne valplads Nørgaard tager sig for at beskrive ud fra sin meget subjektive vurdering af, hvad der er samlende og spredende kræfter i den grundtvigske verden fra 1825 til 1935.

78. Anders Nørgaard: *Kirkemarken*, København 1929.

79. Anders Nørgaard: *Mellem Drøm og Dag*, København 1930.

80. Anders Nørgaard: *Mørkningstanker*, København 1932.

81. Ruth, s. 119.

82. Gr. I, s. 10.

Det var ikke den historiske gennemgang af Grundtvigs og grundtvigianismens liv først i *Modvind* og siden – i tiden efter Grundtvigs død i *Medbør*, der gav anledning til debat. Allerede fra *Udsyn over den kristne Menigheds Levnedsløb* otte år før havde man lært Nørgaard at kende som en kyndig kirkehistoriker. Det, der gav anledning til debat, var hans påvisning af den ”udglidning”, der i hans *samtid* havde fundet sted fra det oprindelige ”Hjærte”. Den sved. Men som Nørgaard konstaterer i forordet til bind I:

Jeg gør mig ingen Forhaabninger om, at mit Arbejde skulde vinde Bifald hos alle. Mindst hos dem, der har mindst saglig Forudsætning for at kunne bedømme det, men som ud fra ”den indre Bevidsthed” er klar over, at det skulde have været gjort helt anderledes. Mere hos dem, der kender noget til Emnet, men som sagtens kan finde et og andet at anke over, noget, de vilde have med eller ikke have med, noget, de vilde have stærkere betonet eller mindre stærkt betonet o.s.v.⁸³

Det er i slutningen af bind II af *Grundtvigianismen*, der udkom i 1936, denne kritik fremkommer. I bogens tredje afsnit ”Tilbageblik og frem-syn” indleder Anders Nørgaard med at slibe kniven inden han tager fat. Han opridser kort, hvad den grundtvigske strømning har mødt på sin vej siden 1825:

Den har oplevet Enevælde, Enevældens Sammenbrud, Liberalismen og Socialismen ... Den har oplevet de vældige tekniske Fremskridt og alle dermed skete Forandringer i Folkets, Hjemmenes og de enkelte Menneskers Levesæt og Livsvilkaar ... Den har mødt de mærkeligste aandelige Fremtoninger paa sin Vej. Den har set Rationalismens, Romantikens og Realismens Opløsning ... Den har mødt H. N. Clausen, Mynster og Martensen, Søren Kierkegaard og Rasmus Nielsen, Georg Brandes og Vilhelm Beck. Den har oplevet de protestantiske Svingninger mellem udflydende Indderlighedsvæsen og stivnet Kirkelighed, den evindelige protestantiske Balanceren mellem Rationalisme, Pietisme og Ortodoxi. Den har mødtes med tysk Teologi i alle Former og engelsk-amerikansk Vækkelsesvæsen ligeledes i alle Former.⁸⁴

83. Gr. I, s. 7.

84. Gr. II, s. 290.

Men har den grundtvigske strømning *mødt* alt det her nævnte, så må navnlig fremdrages to strømninger, som den decideret skulle *på tværs af*. Og det er i disse to strømninger Nørgaard fremdeles ser faren lure. Den første er *Protestantismen*, den anden er *Humanismen*. I 1936 udkom foruden andet bind af *Grundtvigianismen*, også en lille bog på 66 sider med titlen *Protestantismens Grundskade*.⁸⁵

Tredje bind af *Grundtvigianismen* udkom i 1938. Dette bind kan betragtes som et supplementbind til de to første med vægten særlig lagt på sammenhængen mellem det menneskelige og det kristelige. Bogen kan endvidere betragtes som en kommentar til Vallekildemødet (se nedenfor) selvom det ikke direkte fremgår af bogen.

I 1939 kom Anders Nørgaards sidste egentlige bogudgivelse *Kun ved Badet og ved Bordet*.⁸⁶ Selvom den helt ligger på linje med Anders Nørgaards øvrige udgivelser og hans tanker, så er netop den af mange blevet kaldt hans mest centrale bog, måske fordi den i omfang og sprog er betydeligt lettere tilgængelig end *Grundtvigianismen*.

Begreberne udfoldes med mange eksempler i disse bøger, men tankerne er de samme, som fremstår i foredraget fra 1922. Nørgaard ændrer ikke sin opfattelse. Hverken af Grundtvig eller af sin samtid.

Konfrontation

Bogen *Protestantismens Grundskade* var resultatet af et møde. En "konfrontation" mellem Anders Nørgaard og "En Kreds af yngre Barthianere" (sådan kaldte man i begyndelsen Tidehvervsfolkene). Hovedmanden i dette var C. V. A. Ruth, der på det tidspunkt var præst i Skellerup på Østfyn. Ruth skulle blive én af Nørgaard tro væbnere. I hans Nørgaardbiografi kan man læse om det første møde mellem Anders Nørgaard og østfynske præster. De var foruden Ruth selv Ejner Rischel,⁸⁷ præst i Kullerup, og Clemens Barfod-Petersen,⁸⁸ på det tidspunkt præst i Flødstrup.

I Skellerup pastorat var der tradition for at afholde en missionsuge i fastetiden, og til denne blev Anders Nørgaard i 1934 indbudt til at prædike ved en aften gudstjeneste i Ellinge kirke den 1. marts 1934. Ruth fortæller:

85. Anders Nørgaard: *Protestantismens Grundskade*, København 1936. Herefter forkortet P. Gr.

86. Anders Nørgaard: *Kun ved Badet og ved Bordet*, København 1939.

87. Ejner Rischel (1900-1980), sognepræst Kullerup-Refs Vindinge.

88. Clemens Barfod-Petersen (1892-1988), sognepræst Flødstrup-Ullerslev, senere valgmenighedspræst i Sønder Nærå.

Det blev en kraftig prædiken om *korset*, om syndens og dødens kendsgerninger – og frelsens og det evige livs. Synd er ikke dit og dat, som mennesker kan finde på, sagde Nørgaard, men synd er *vantrø*. Og troen er heller ikke noget menneskelavet eller noget, man kan tage selv, men en gave Gud giver den, der ikke kan nøjes med mindre. – Da jeg efter udgangsbønnen sagde Nørgaard tak for hans prædiken, spurgte jeg: ”Er dette grundtvigianisme?” ”Ja,” svarede han. – Jeg: ”Så er jeg også grundtvigianer!”. ”Hvor kan man få noget rigtigt at vide om grundtvigianismen?” – Nørgaard: ”Vent! Jeg er ved at skrive en stor bog om den. Der kan De få mere at vide.”⁸⁹

Bogen var første bind af *Grundtvigianismen*. Prædiken synses i øvrigt også at være stærkt præget af korsteologiske tanker, som tidehvervfolkenene ikke kunne være uenige med Nørgaard i.

Tidehverv og Anders Nørgaard kunne enes om meget. De var fælles i anklagen mod samtidens humanisme og kulturoptimisme og fælles i opgaven ”at skrælle lag af”, der havde lagt sig ovenpå det, der efter deres mening var sand kristendom. At der så ikke var enighed om, hvad sand kristendom er, skal påvises i det følgende.

Og lad os bare gå direkte ”til kilden”. I 1937 anmelder Anders Nørgaard den danske oversættelse af Karl Barths bog *Credo*⁹⁰ i *Højskolebladet*.⁹¹ Bogen er, som titlen antyder, opbygget omkring den apostolske trosbekendelse, et af Nørgaards kernesteder. Nørgaard indleder med at anerkende Barths store betydning i samtiden: ”næppe nogen, som i det hele kunde tage ved Lære, er uberørt af Barths vidnesbyrd”. Nørgaard anerkender Barths store opgør med ”ny-protestantismen” og kan kun være enig i hans klare fastholden af, at der intet kan sættes ved siden af åbenbaringen. ”Protestantismen er i al Almindelighed kommet så langt bort fra dette oprindelige, at vi har glemt, at vi ikke skal forstaa Gud ud fra os selv og Verden, men ud fra hans egen Aabenbaring, ikke gribe Gud, og hvad hans er, med vore Griberedskaber, men lade ham gribe os”. Så langt så godt, men Barth har også vist sig som en ”haardkogt Skrifteolog”. Og her må vandene skilles. Såvel mellem Nørgaard og Barth som mellem Nørgaard og Tidehvervsbevægelsen. Nørgaard er ikke til sinds at opgive sit ordsyn og vil ikke se Bibelen som åbenbaringsstedet.

89. Ruth, s. 120.

90. Karl Barth (1886-1968): *Vi tror*, København 1936.

91. Anders Nørgaard: ”Karl Barths Bog Credo”, *Højskolebladet* 1937, nr. 3, s. 45ff.

Ovenstående anmeldelse angiver også hovedsynspunktet i *Protestantismens Grundskade*. Et af de mest markante synspunkter hos Anders Nørgaard er hans syn på Skriften. Det er også det sted, hvor Tidehvert og Anders Nørgaard må undsige hinanden på det kraftigste, al øvrig enighed usagt.

Karl Barth havde sagt, at kirken er "under" skriften. For Karl Barth som for hele den dialektiske teologi i øvrigt er der ingen tvivl om Luthers "sola scriptura"-begreb.

Dette princip harmonerer ikke med Grundtvigs mageløse opdagelse af 1825, og Nørgaard må derfor undsige det protestantiske skriftsyn på det kraftigste. Dette skriftsyn havde nok sin berettigelse på Luthers tid som opgør med paven, men også sin begrænsning:

Med sit klare historiske Blik ser Grundtvig, at det protestantiske Skriftsyn er født ud af en bestemt *historisk Situation*, som giver det dets tidshistoriske Berettigelse, men naturligvis ogsaa dets tidshistoriske Begrænsning. At fastholde det udover en historisk begrænset Tid er derfor Vildfarelse og Brøde.⁹²

Skriften er for Grundtvig i 1825 og dermed for Anders Nørgaard, et udslag af den første menigheds forkyndelse og kan derfor aldrig ligge til grund for den menighed, vi møder ved døbefont og nadverbord. Skriften er og bliver et udslag, en afledning. Eller med et udtryk Nørgaard bruger utallige steder, er det at "tage Ordet ud af Vor Herres mund og gøre det til menneskeord". Et maskeret knæfald for humanismen. Dette ordsyn står for Anders Nørgaard ikke til diskussion. Her viger vendelboen ikke en tomme. "Kun ved Badet og ved Bordet hører vi Guds ord til os". Han kan enes med Karl Barth om, at intet må sættes ved siden af åbenbaringen i Jesus Kristus. Men ikke med ham om, *hvor* vi møder denne åbenbaring. Det er ikke i Bibelen, men i gudstjenesten. Stederne er legio og notehenvisninger halsløs gerning.

Af interesse i denne sammenhæng er spørgsmålet, hvor meget Anders Nørgaard selv har læst af Karl Barths værker. En forespørgsel til hans barnebarn godtgjorde, at han i hvert fald selv ejede Romerbrevskommentaren fra 1922.⁹³ Han synes imidlertid at være fortrolig med Barths teologi. Det må i hvert fald anses for aldeles usandsynligt, når

92. P. Gr., s. 28f.

93. Dr. theol. Anders Nørgaard, Præstø, oplyser i mail af 29. maj 2010 til denne artikels forfatter, at Romerbrevskommentaren fandtes i reolen ved Helene Nørgaards død i 1971. Dette udelukker naturligvis på ingen måde, at Anders Nørgaard kan have ejet flere bøger af Karl Barth.

man kender Nørgaard, at han har anmeldt *Credo* uden at have læst den.

Det, der får Anders Nørgaard til at lægge afstand til Karl Barth, er og bliver skriftsynet. Konfrontationen i Skellerup i 1935 var ikke tilfældigt rettet imod Karl Barth. I en note i *Protestantismens Grundskade* hedder det dog: "Det er naturligvis ikke Barths Skriftsyn, der særlig maa holdes Afregning med, men Skrifteologien – Skriftprincippet – under *alle* Former. Men under de givne Omstændigheder ligger det nærmest at fremdrage Barths Tale om Skriften".⁹⁴ Det var naturligvis, fordi denne "Kreds af yngre Præster" for en stor del havde rod i den nyligt fremspirede tidehvervsbevægelse. Ingen – heller ikke Nørgaard selv – kunne på dette tidspunkt undgå at forholde sig til den store schweitziske teolog, der havde påvist "gletcherspalten" mellem Gud og mennesker. Men han gjorde det som skrifteolog "af reneste vand", og derfor måtte han undsiges af Anders Nørgaard. For Karl Barth lyder rækkefølgen åbenbaring-skrift-kirke; for Nørgaard åbenbaring-kirke-skrift.

At faktorernes orden ikke er ligegyldig får også betydning for menneskesynet. Selvom Nørgaard og Karl Barth kunne slå følge i kampen mod den humanisme, der ville gøre mennesket til noget i sig selv, måtte deres veje skilles i synet på, hvad syndefaldet har gjort mennesket til.

Hos Karl Barth bliver mennesket ved syndefaldet til "Nul und Nichts". Hos Grundtvig bliver mennesket til en *synder*. Ganske vist "værrer end til graven forskudt",⁹⁵ men dog med noget i behold, nemlig det, der betegnes som "gudbilledligheden". Evnen til at tale og lytte. Paradislængslen.

Diskussionen omkring syndefaldets "radikalitet" har siden været et skel mellem Tidehvert og grundtvigianere og skabelsesteologer, og her sætter det altså skel mellem Nørgaard og Tidehvert.

For Nørgaard er betegnelsen en "synder" ikke kun en negativ betegnelse.

Disse brave Folk [de protestantiske teologer] havde paa Spørgsmaalet: Hvad er et Menneske? straks det Svar rede: En Synder! Men det slemme var, at deres Syndsbegreb var aldeles tomt og bagvendt. For dem var Synden Udslettelsen af det sandt menneskelige, men *Virkeligheden* er, at Synden vel er Udtryk for Men-

94. P. Gr., s. 47.

95. N. F. S. Grundtvig: "Nyaarsmorgen", Fortalen vers 6, 1824, *Grundtvigs Sangværk*, bind I, København 1951.

neskets Fald, men sandelig ogsaa for dets Adelskab. *Det at vi er Syndere, viser paa én Gang vor Højhed og vor Fornedrelse.* Kun et Menneske kan synde. Det kan hverken Træer eller Dyr, det kan heller ikke Djævl; har de kunnet engang, saa er det i hver Fald forbi.⁹⁶

Nørgaard mener, at den dialektiske teologi alene gør begrebet synd til et teologisk begreb uden indhold. Dette er Nørgaards syn på det forkætrede begreb ”menneske først og kristen så”.⁹⁷

Set på afstand er der efter min opfattelse faktisk mere, der forener Karl Barth og Anders Nørgaard, end der skiller dem. Selvom de er uenige om skriftteologien forenes de i deres kamp imod humanismen og opgøret med liberalteologien.

Spærrende for en yderligere uddybelse af dette fællesskab er det, efter min opfattelse, at Nørgaard går til Karl Barths teologi med en fastlåst opfattelse af og interesse for, hvad der skiller, snarere end en interesse i at læse Barths dogmatik på dens egne betingelser. Det var endnu en gang Anders Nørgaards modvilje mod diskussion, der forhindrede en dialog mellem ham og de unge tidehvervsfolk. En dialog, jeg finder ville have været en værdig modstander til den tidehvervsgrundtvigianisme, der nu fik lov til at sejre på Vallekildemødet (se nedenfor).

For diskussionens hovedindhold er egentlig forholdet mellem det kristelige og det menneskelige. Og her finder jeg Nørgaard og Barth mere på linje end det fremgår af Nørgaards skrifter. Det var ikke hos Barth, Thaning hentede brændstof til sin adskillelse af det menneskelige og det kristelige.⁹⁸

Da denne afhandling er centreret omkring Anders Nørgaards arkiv, der ikke giver svar på Anders Nørgaards forhold til Barth, må dette ellers så spændende og vægtige emne i første omgang efterlades her. Anders Nørgaards forhold til Karl Barth fortjener en dybtgående analyse, hvis omfang falder uden for denne afhandlings grænser.

For Nørgaard er det utænkeligt, at det menneskelige og det folkelige på nogen måde kan adskilles fra det kristelige, medens hovedtanken i Kaj Thanings disputats *Menneske først* –,⁹⁹ der udkom i 1963 – 20 år efter Nørgaards død – netop var denne adskillelse, centreret omkring

96. Gr. III, s. 76.

97. N. F. S. Grundtvig: ”Menneske først og Kristen saa”, *Grundtvigs Sangværk*, bind III, s. 296.

98. Et opslag i navneregistret til Thanings disputats viser, at navnet Barth ikke optræder her.

99. Kaj Thaning: *Menneske først* –, København 1963.

Grundtvigs ”opgør med sig selv” efter Englandsrejserne i slutningen af 1820’erne. Eftertiden er kommet til at kende denne strid som en årstalsstrid mellem Grundtvigs standpunkt i 1825, hvor han gør den ”mageløse opdagelse” og Grundtvigs standpunkt i 1832, hvor han udgiver den nye udgave af *Nordens Mythologi*.

Det er værd at bemærke, at nærværende arbejdes formål ikke er at konstatere, hvorvidt det er Nørgaard eller Thaning, der har forstået Grundtvig korrekt. Interessen samler sig udelukkende om en gennemgang af Anders Nørgaards virke, belyst ved hans eget arbejde. Thaning konstaterer selv tørt i et foredrag,¹⁰⁰ at Nørgaards Grundtvigcitater er korrekte nok. Jeg går ud fra, at Thanings også er det. Den strid skal ikke afsluttes her.

Det kristelige og det folkelige

Grundtvigs syn på det menneskeligt-kristelige som Nørgaard forstår det, kaldes normalt for den ”mosaisk – kristelige anskuelse”.¹⁰¹ Mennesket er oprindeligt skabt i Guds billede, men har på én eller anden måde fortabt sin frelse og er derfor afhængigt af Guds indgriben ved Jesus Kristus. Denne indgriben finder sted i gudstjenesten, hvor den opstandne taler sit ord til os direkte ved døbefont og nadverbord. I denne menighed, der er usynlig og usporlig, – og kun der – møder vi åbenbaringen.

Menneskesynet er lige så vigtigt, som det er blevet forstået vidt forskelligt. Det er her i Grundtvigs menneskesyn, vi finder tilknytningspunktet for den humanisme, som Nørgaard viede sit liv til at bekæmpe i de grundtvigske rækker. ”Menneske først” er mange gange blevet forstået som ”mennesket i centrum”.¹⁰² Mod dette tordner Nørgaard sit ”Dø eller gør, hvad en synder ej kan”.¹⁰³ Det, der efter Nørgaard opfattelse er brug for, er kirkelig oplysning om, at menneskets situation er sådan.

100. Kaj Thaning: ”Et tredje Grundtvigudgangspunkt”, *Tidehverv* 1941, nr. 8, s. 87.

101. Denne skabelsesteologiske anskuelse er i den nyeste Grundtvigforskning blevet holdt op mod Kaj Thaning. Se f. eks. Sune Auken: *Sagas Spejl*, København 2005 s. 59, hvor Sune Auken citerer Helge Grells beskrivelse af den.

102. Nørgaard omtaler og citerer Roskilde Højskoles forstander Thomas Bredsdorff (1868-1922) som eksempel: ”Her er Blik nok for alle de ovenvands Skær med Afvisning af Kirke-, Klasse- og Fagskole, men samtidig med denne Afvisning opfattes ’Grundtvigs Skole-Ide’ ganske særlig som Personlighedsdyrkelse. Og det hedder, at under denne Ides Magt ’skal den danske Højskole ogsaa findes der, hvor det bedste i Folket værnes: det der strømmer fra Personligheden’”, Gr. II, s. 279. Det var ikke mindst angrebet på Bredsdorff, der gav modstand i højskolekredse. Det var i Bredsdorffs forstandertid, at Aage Møller var lærer på Roskilde Højskole.

103. N. F. S. Grundtvig: ”Klynke og klage”, vers 1, *Grundtvigs Sangværk*, bd. I, s. 249.

Denne oplysning finder vi i det, som Nørgaard kalder for "Åndens vidnesbyrd i historien". Det der også betegnes som myter. Denne forståelse af historien kaldes for den "historisk-poetiske" anskuelse. På denne anskuelse byggede Anders Nørgaard sin kirkehistorie *Udsyn over den kristne Menigheds levnedsløb*. Og på dette syn byggede Aage Møller sin højskole.

Af andre afledede begreber er det først og fremmest værd at beskæftige sig med begrebet "folkelighed". Ifølge ord- og menighedssynet finder det enkelte menneske sig tiltalt ved døbefont og nadverbord og forstår sig som et menneske med sjæl og ånd.

Men mennesket forstår sig samtidig også som en del af et fællesskab. Et folk. For eksempel det danske.

Anders Nørgaard tager som Grundtvig udgangspunkt i, at denne menneskeånd og den deraf afledede folkelighed, er en virkelighed, allerede når vi opdager den. Han indlader sig altså ikke på at bevise dens tilstedeværelse.

Heri finder vi efter min opfattelse en vigtig begrundelse for, at Nørgaards arbejde måtte være *forkyndelse* i stedet for argumentation. Som Grundtvig går ud fra, at menneskeånden er en virkelighed – således går han også ud fra, at menneskelivet er dens værk. Nørgaard citerer "Menneskelivet er underligt":

Menneskeånden, den er et Ord,
Som ingen af os kan udgrunde,
Menneskelivet dog er dens Værk
Med Ordet i Menneskemunde.

Dette er altsaa for Grundtvig det umiddelbart givne og udiskutable. Kan Mennesker ikke indse dette, saa er der ingen Ting at stille op med dem, når Talen er om Mennesket.

Det nytter saaledes ikke at tale om det menneskelige med dem, der f. Eks. finder det dybest drivende i Mennesket i det erotiske Begær (Freud), i Forfængeligheden (Adler) eller i Begæret efter rent materielt Velvære (den materialistiske historieopfattelse).¹⁰⁴

Han fortsætter: "Det er her for Grundtvig paa samme Maade, som naar Talen er om det menneskelige og det folkelige. Som det menneskelige ikke findes, hvor ikke Menneskeaaanden virker, saaledes findes der heller aldrig Menneskelighed uden Folkelighed".

104. Gr. III, s. 38.

Med disse vigtige begreber på plads og med det nørgaardske ”Kun ved Badet og ved Bordet” banes for Anders Nørgaard vejen til at sætte spotlyset på alle udslagene og de forkerte ”afledninger”. For selvom Guds ord og Guds menighed i verden er usynlige og usporlige, som Herrens veje altid er uransagelige, så vil deres virke altid give sig *synlige* udslag blandt mennesker. Den menighed, der forstået alene som Herrens Mund og mæle er usynlig, vil skabe liv og blive til det synlige menighedsliv som Anders Nørgaard for eksempel levede midt i som valgmenighedspræst i Vejstrup. Det begyndte med, at de første menigheders liv gav sig udslag i nedskrivelsen af Det nye Testamente. Og gik så videre.

Vallekildemødet

I foråret 1937 indbød valgmenighedspræsten i Vallekilde, Niels Petersen,¹⁰⁵ til et folkeligt møde.

Også Anders Nørgaard blev indbudt. Den 16. april 1937 skriver han imidlertid til J. Th. Arnfred, at han har meldt afbud. Det fremgår af brevet, at han overfor Arnfred tidligere havde givet udtryk for, at han ville deltage

men efter Grosens¹⁰⁶ Artikel kan jeg ikke tage til Vallekilde. Ikke fordi jeg ikke meget vel kunde være til Møde og i Stue sammen med Grosen og andre af lignende mine egne modsatte Stillinger, men fordi jeg for det første synes, at det er mest hensynsfuldt mod Mødet og dettes Deltagere, at jeg bliver borte, da jeg umuligt kunde undgaa at vende mig stærkt og afgjort imod en Indstilling som den, Grosen giver Udtryk, og det var vel ikke Meningen med Mødet, og dernæst fordi jeg ikke under nogen Betingelse vil med min Deltagelse være med til at give Mødet et grundtvigsk Udseende, naar det virkelig slet ikke sigter derimod. Jeg vil nødig være med til Forplumring. Nu er jeg blevet klarere over Stillingen, end jeg var. Derfor melder jeg fra.¹⁰⁷

Hvad var det så, Vallekilde Højskoles forstander, Uffe Grosen havde skrevet? Det kan man se i *Højskolebladet*,¹⁰⁸ under overskriften ”Hvorledes skal vi forvalte Grundtvigs Arv?”:

105. Niels Petersen (1891-1984), valgmenighedspræst Vallekilde.

106. Uffe Grosen (1894-1971), forstander Vallekilde Højskole.

107. Brev til Arnfred 16/4 - 1937.

108. Uffe Grosen: ”Grundtvigs Arv”, *Højskolebladet* 193, nr. 15, s. 225ff.

Man fornemmer, at den arv Grundtvig overgav sine venner skal udmøntes og bruges. Den skal bruges af os nu, forhaabentlig på en saadan maade, at den stærkt og indtrængende anbefaler sig til vore medmenneskes hjerter og samvittighed.

Det hedder videre:

[Grundtvigs] folkelige grundvold var det historiske Danmark, det vil sige det danske folks levende uophørlige udvikling; derfor kan hans folkelige grundtanker saa vanskeligt udtrykkes i endegyldige sætninger, men maa anskues under billeder fra vækstlivet; hans princip var det dynamiske, aldrig det statiske.

Uden at sætte adresse på skriver Grosen endelig også:

Derfor skal vi aldrig bruge bestemte dele af Grundtvigs arv som justermaal eller som svøbe til tempelrensning. Hvis Grundtvigs syn af os fornemmelig skal bruges til at støde alt andet i elendighedens pøl, saa er det gode blevet det bedstes fjende. Hvis vi af hans tanker skal danne os en kristelig og folkelig lovbog, som vi immer pukker paa, saa bliver der koldt og øde omkring grundtvigianerne. Der er intet saa frysende koldt som mennesker, der altid har ret og altid kan bevise, at de har loven og profeterne på deres side.

Det er den anklage, der rettes mod Anders Nørgaard mange steder fra. Allerede i 1929, da Nørgaards bog *Kirkemarken* udkom, skrev frimenighedspræsten i Aagaard, Karl Nielsen¹⁰⁹ et svar, der hed *Et aabent Angreb*.¹¹⁰ Over for J. Th. Arnfred, der havde anmeldt *Et aabent Angreb* i *Højskolebladet* – bl.a. med bemærkningen: ”Det vilde nu efter mit Skøn ikke have været noget større Tab for Læseverdenen, om ovennævnte Arbejde var blevet i Skrivebordsskuffen”¹¹¹ – udtrykker Karl Nielsen sin mening om Anders Nørgaard i et brev:

109. Karl Nielsen (1895-1979), frimenighedspræst, forfatter; dukker op forskellige steder i de grundtvigske kredse. I begyndelsen kan han slå følge med Anders Nørgaard, men han er meget optaget af ”livet” i amerikansk ekspressionistisk forståelse, og hans og Anders Nørgaards veje må skilles på en meget bitter måde. Det er Karl Nielsen, der et sted siger: ”Vi plejer at sige: sakramentet er liv, lad os vende det om og for en gangs skyld sige: livet er sakrament” (her gengivet efter *Den Danske Kirkes historie*, bind VIII, s. 218).

110. Karl Nielsen, *Et aabent Angreb*, København 1929.

111. Udateret udklip i Anders Nørgaards arkiv, pakke 11.

I Rettroenhedens Navn har han indladt sig paa at stille *det* paa Plads, som maaske ikke engang Gud selv vidste sine levende Raad med, netop fordi det var hans Agt at danne det til et Redskab for sig og sit Rige. Himlen ved det vel ikke i denne Time, hvordan det skal gaa os. Men Nørgaard ved det!.¹¹²

Nørgaard svarer Grosen i *Højskolebladet*:

Jeg tror i Grunden ikke paa, at der kommer det fjerneste ud af at drøfte vor højst forskellige Indstilling, altsaa lave ”Opgør” som det er kaldt. Derimod vil jeg nedlægge den alvorligste Indsigelse imod den Maade, hvorpaa Forst. Grosen omtaler Grundtvigs kirkelige Syn (og den dermed sammenhængende folkelige Forstaaelse). Jeg maa vel forstaa Forst. Grosen saaledes, at dette Syn henregnes til de ”Meninger”, som det skal være en Hovedsag for os at frembære, hvad det unægtelig er og maa være. Men som for Grundtvig selv, saaledes ogsaa for os, der deler hans Syn, er dette meget mere end en ”Mening”, rigtig eller gal, til at vinde Tilhængere paa. Det er en højst velsignet Virkelighedserkendelse. Og det er altid godt at erkende Virkeligheden.¹¹³

Vallekildemødet, der til trods for Nørgaards afbud, blev holdt i dagene 25-29. oktober 1937, blev en milepæl i den grundtvigske kirkehistorie i mellemkrigstiden. Selvom Nørgaard altså viger tilbage for at kalde det et grundtvigsk møde. For ham er betegnelsen ”grundtvigsk” forbeholdt alt, hvad der har rod i den kirkelige anskuelse af 1825.

Blandt mødets foredragsholdere var mennesker, som allerede dengang og ikke mindst siden skulle komme til at sætte deres præg på dansk teologi og højskole. Det drejer sig om personer som Knud Hansen, Kaj Thaning, Regin Prenter og J. Th. Arnfred. For Kaj Thanings vedkommende lægges her en af grundstenene til det imponerende Grundtvigstudium, der skulle blive hans livsgerning kulminerende med disputatsen i 1963.

Det ville være synd at sige, at Anders Nørgaard glimrede ved sit fravær. Men han var savnet, og for en moderne diskuterende tid kan det være vanskeligt at forstå hans bevæggrunde til at melde afbud. Selvom han over for Arnfred giver Grosens artikel skylden, forstår man kun

112. Brev fra Karl Nielsen til Arnfred 29/12 - 1929.

113. Anders Nørgaard: ”Meninger, Justermaal o. s .v.”, *Højskolebladet* 1937, nr. 16 s. 238.

vanskeligt, at Nørgaard ikke går ind i en dialog, men i stedet kommer til at virke nærtagende.

Det er et typisk eksempel; han ville ikke diskutere ”meninger” – han ville forkyndelse!

Det skulle efter min opfattelse blive skæbnesvangert for hele Nørgaards virksomhed, at han afstod fra at deltage i Vallekildemødet. Hovedresultatet af dette møde var, at der blev slået revner i forholdet mellem det menneskelige og det kristelige. Noget, der ifølge hele Nørgaards teologi med udgangspunkt i den kirkelige anskuelse aldrig må ske. Eftertiden har vist, at når det menneskelige får lov til at gå på egen hånd, så visner det kirkelige. Det er den situation, vi efter min opfattelse står i i dag. Selvom der nu rejser sig kritiske røster mod Thanings Grundtvigopfattelse, så sker det uden Nørgaards navn bliver nævnt.

De sidste år – En dansk kirkeskole

9. april 1940 gribes Anders Nørgaard som så mange andre af angst. Han var rent ud sagt angst for Danmarks skæbne, men angst er hos Anders Nørgaard altid parret med håb. Han var stadig besat af det håb, at de grundtvigske tanker skulle sejre i skole og kirke. At Danmark skulle overleve i kraft af sin historiske bevidsthed.

Eet af nøglebegreberne hertil er som tidligere anført kirkelig oplysning. Derfor tager den tanke mere og mere form for ham, at der må oprettes en ”dansk kirkeskole”, hvis formål det skal være at bibringe dem, der måtte ønske det, oplysning om det grundtvigske syn på menneskeliv og kristenliv. Udføre den ”Johannes Døbergerning” det er, at få mennesker, der ikke kender til Grundtvigs kirkelige anskuelse, til at forstå ”den mosaik-kristelige anskuelse” – at vi er syndere og har frelse behov.

Det er beklageligt, at der i Anders Nørgaards arkiv ikke er bevaret korrespondance omkring dette spørgsmål. Det være sig breve fra Niels Dael på Liselund eller fra forstanderparret Anna Krogh og Jørgine Abildgaard¹¹⁴ på Snoghøj Gymnastikhøjskole. Vi er henvist til Nørgaards egne artikler og foredrag om emnet.

Til det sidste bekæmpede han adskillelsen af det menneskelige og det kristelige. I det lille skrift *Grundtvig og Danmark II*, der blev udgivet efter hans død,¹¹⁵ hedder det på én af de sidste sider i det manuskript, der lå efterladt på Nørgaards skrivebord:

114. Forstanderparret på Snoghøj Gymnastikhøjskole Anna Krogh (1893-1985) og Jørgine Abildgaard (1893-1962), der tillige fungerede som præst ved kirken på Snoghøj.

115. Anders Nørgaard: *Grundtvig og Danmark II*, posthumt udgivet på foranledning af Anna Krogh og Jørgine Abildgaard, Kolding 1943.

Men underligt tager de fejl, som mener, at det meget vel kan lade sig gøre at tage Grundtvigs folkelige Tanker og virkeliggøre dem, hvis de skilles fra hans kirkelige Syn. Det skal nok vise sig, at det bliver en haabløs Sag. Udgangspunktet er Forstaaelsen af Ordet og Menigheden, det er derudfra en given Sag, at den folkelige Oplysning maa følge, og det lader sig ikke gøre at føre den kirkelige Oplysning frem til Sejr, uden at den maa gaa Haand i Haand med den folkelige Oplysning.¹¹⁶

Og i en af Anders Nørgaards allersidste artikler i *Højskolebladet* hedder det med direkte adresse til Kaj Thaning:

Mange herhjemme kan ikke forstaa et Muk af det. De kan forstaa Pietisme, Rationalisme og alt det andet, men det grundtvigske kan de ikke forstaa. De prøver, om de ikke kan henhøre det til et eller andet udenlandsk, der i Begyndelsen af det forrige Aarhundrede var i Vælten, eller i al Fald henhøre dets egentlige Væsen til noget, der blev lært ude i det fremmede, saaledes som nu sidst Snakken om, at det egentlige i det grundtvigske var det, Grundtvig lod sig fylde med i England.¹¹⁷

Jeg mener, det ud fra ovenstående citater er muligt at konstatere, at de synspunkter, der kom til udtryk i foredraget "Ind til Kilden" fra 1922 fremstår uforandrede her i Nørgaards sidste leveår. Der er altså ikke tale om en udvikling i hans syn på begreber som menighed, menneskelighed og folkelighed, hvorimod han nok formår at optage tidens tanker i sin "forkyndelse". Selvom han som påpeget af Thorkild Lyby¹¹⁸ ikke gengiver Grundtvig uden at have justeret ham, så hviler han trods alt så meget i hans tanker og sprog, at bolværket holder. En undtagelse er måske nok som tidligere antydte forholdet til Karl Barth.

I chartequet med Anders Nørgaards breve til J. Th. Arnfred i dennes arkiv i Rigsarkivet var bevaret en række avisartikler i forbindelse med Anders Nørgaards død.

Her er blandt andet et interview med Anders Nørgaard, som han havde givet til *Kristeligt Dagblad* nogle få uger før sin død og godkendt nogle dage før. Det kan altså betragtes som hans åndelige "testamente" og vil derfor blive gennemgået her. Interessant blandt disse

116. *Grundtvig og Danmark II*, s. 23.

117. Anders Nørgaard: "Før – nu – og hvad saa?", *Højskolebladet* 1942, nr. 48, s. 698.

118. *Kirken af levende stene*, s. 214f.

avisartikler er også en kronik af Jørgen Bukdahl, hvor han fremsynet noterer sig, hvad der i Nørgaards virke vil blive af størst betydning for fremtiden.

I interviewet i *Kristeligt Dagblad*¹¹⁹ hedder det indledningsvis:

Valgmenighedspræst Anders Nørgaard i Vejstrup var i de sidste Par Aar meget optaget af en Plan, der sikkert efter hans egen Mening skulde danne Kronen på hans Livsværk. Det var Tanken om en dansk Kirkeskole, hvor enhver, der fik Lyst til at lære Grundtvigs kirkelige Syn at kende, skulde kunde faa denne Oplysning. En af vore Medarbejdere besøgte Anders Nørgaard en Uges Tid før han døde og havde en Samtale med ham om denne Plan. Vi finder det naturligt, at den Tanke, som Anders Nørgaard haabede selv at kunne gennemføre, og som nu muligvis vil blive gennemført af andre kommer videre ud. Den fortæller ikke saa lidt om Anders Nørgaard og hans hele virke indenfor dansk Kirkeliv. Vi vil derfor her aftrykke et Referat af hans Ord om den danske Kirkeskole, saaledes som han selv godkendte det faa Dage før sin Død.

Anders Nørgaard fremhævede, at Oplysning ikke kunde gøre det. Ingen kan forstaa det grundtvigske Syn i Kraft af en intellektuel Proces, men han vidste lige saa vist, at vi heller ikke kunde blive Kraftkarle uden en saadan Oplysning. Det var ikke nogen ny Kirke eller nogen ny Sekt, Grundtvig vilde danne, sagde han. Man maatte i det hele taget forstaa at skelne mellem Kirken paa den ene Side og Oplysningen eller Skolen paa den anden Side. Grundtvig betoner atter og atter, at Kirken, Troen og Gudsordet altid er det samme, mens Oplysningen er meget forskellig gennem Tiderne. Derfor er det, at Grundtvig siger at "Skolen skal med Solen gaa, og Kirken skal med Jorden staa". En Skole eller en teologisk Oplysning, som staar stille, vilde ikke tjene Livet. Den vilde tværtimod være en Byrde for Livet.

Det var netop en sådan byrde, Nørgaard blev anklaget for at være, ved at citere Grundtvig uændret i 1930'erne. Derfor er det en vigtig pointe at få dette med.

På det tidspunkt, hvorfra artiklen i *Kristeligt Dagblad* stammer, er tanken om at indrette en sådan skole på Liselund opgivet. Nørgaard har vendt sig mod Snoghøj Gymnastikhøjskole.

119. *Kristeligt Dagblad* 19/5 - 1943.

”Paa et Spørgsmaal om, hvor Skolen da skulde ligge, fortalte Anders Nørgaard, at der nu var Planer om at bygge en Fløj til på Snoghøj Gymnastikhøjskole. Der var her den store Fordel, at Snoghøj allerede har en Kirke. Lederne derovre har megen Forstaaelse for Sagen, og det vilde være en Fordel, at Skolen laa centralt i Landet ved Lillebæltsbroen”.

Efter en redegørelse, hvor Anders Nørgaard endnu en gang gennemgår kirkehistorien og fremhæver Grundtvigs store kristelige indsats ved at frigøre menighedssynet fra den protestantiske skriftteologi, slår han fast, at ”Den grundtvigske Forstaaelse af Menighed og ord danner en ny Skole, men der er ikke Tale om en ny Sekt. Kirken, Troen og Gudsordet bliver det samme”. ”Ud fra denne Betragtning,” sagde Anders Nørgaard, ”maa vi forstaa Grundtvigs kirkelige Arbejde og til-lige hans folkelige og menneskelige Oplysningsarbejde, for Forholdet mellem Gud og Folk og Menneske er et kristent Grundforhold. Derfor maa jeg bestemt fastholde overfor de moderne Oplysningsfolk, at man overhovedet ikke kan praktisere Grundtvigs folkelige Tanker, hvis man skiller dem fra de kristelige”.

Med ”de moderne Oplysningsfolk” sigter Nørgaard til folk som Knud Hansen og til Kaj Thaning, der i 1944 begyndte indsamlingen til den højskole i Båring, der netop skulle ”praktisere” Grundtvigs folkelige tanker, adskilt fra de kristelige.

Det Nørgaard ville var i stedet for at oprette en skole, hvor tankerne blev holdt sammen. Ikke en højskole, men en kirkeskole.

Paa et Spørgsmaal om Skolen skulde sigte paa at give nogen teologisk Præsteuddannelse, svarede Anders Nørgaard, at der ikke var Tale om nogen Præsteskole i Form af et nyt teologisk Fakultet bygget på grundtvigsk Forstaaelse ... Grundtvigianere kunde jo søge Professorater ved de teologiske Fakulteter, hvis de havde Lyst, og det var i øvrigt nok en Fejl, at de ikke i større Grad havde uddannet sig til det.

Tirsdag den 18. maj 1943 skriver *Svendborg Avis*:

I Fredags stod der i Bladene en lille Notits om, at Pastor Anders Nørgaard var bleven syg, hvorfor Søndagens Gudstjeneste i Vejstrup Valgmenighedskirke og den svendborgske Menighedskreds' sædvanlige maanedlige Gudstjeneste i Sct. Nikolai Kirke maatte aflyses. Men det blev tilføjet, at Sygdommen ikke syntes at være af alvorligere Natur. Man haabede, at Pastor Nørgaard snart vilde

kunde genoptage sin Virksomhed. Saadan skulde det imidlertid ikke gaa. I Gaar hen paa Eftermiddagen kom fra Vejstrup det dybt vemodige Budskab, at Nørgaard var død.

I Torsdags Aftes, da Pastor Nørgaard var paa Vej hjem fra Vejstrup Pige hjem, hvor han havde holdt Foredrag, følte han sig utilpas. Han mente selv, at der var noget galt fat med Hjertet. Da han naaede Hjemmet, var han ret stærkt medtaget, og Lægen tilkaldtes. Det viste sig, at det v a r Hjertet, der var angrebet. Patienten skulde foreløbig holde absolut Ro. Men det bar mod Døden. I Gaar ved 14-Tiden var det forbi.

I J. Th. Arnfreds arkiv lå en kronik skrevet af Jørgen Bukdahl.¹²⁰ Den kaldes i overskriften en ”minderune”:

Jeg husker en Dag, det var i 1916, at min Far kom hjem ovre fra Gudstjeneste i Valgmenighedskirken i Askov, hvor Anders Nørgaard ovre fra Skanderup havde prædikeret. Den Mand er nok værd at høre, sagde min Far, der er baade Virkelighed, Fasthed og Mynighed i hans Prædiken.

Disse tre ord holder Bukdahl fast ved:

Dette gjaldt Anders Nørgaard, baade som Forkynder og grundtvigsk Ordfører. Hans blotte eksistens dementerede den alm. Formodning om, at det grundtvigske er noget med Stemninger, højt-svungen Følelse, milde Blikke og glad og forsonlig Kristendom ... Grundpræget i Anders Nørgaards Personlighed var dens Selvstændighed; han var ikke Vendelbo for ingen Ting. Et element af Stejlhed er der ydermere i denne Selvstændighed. Dialektik var ikke hans Sag ... Nørgaard, der var en lærd og belæst Mand, havde naturligvis læst Kierkegaard, men den store vestjydske Særling har ikke faldet ved ham. Derimod forstod han fuldtvel en Mand som Karl Barth. Bl.a. fordi han forstod ham som en klar og central Modstander af det, der for ham var Sagen og Livet. Og dette var Grundtvig ... Det var den kristne Grundtvig, der var Centrum i alt, hvad han skrev og forkyndte om denne Mand. Resten var grundtvigske Stadier eller Afledninger: den romantiske, den folkelige, den nationale, sociale og politiske Grundtvig.

120. Jørgen Bukdahl (1896-1982), forfatter, højskolemand, foredragsholder. Kronikken er ikke dateret og stedfæstet i Arnfreds arkiv.

Fredag den 21. maj – Store Bededag – 1943 blev Anders Nørgaard stedt til hvile på Vejstrup Valgmenigheds kirkegård. I *Svendborg Avis* lød referatet dagen efter: ”En gribende Sørgehøjtidelighed, hvis Grundtone var: ’Tak for de mange milde Dage’”:

Tak for mange milde Dage. De ord udtalte Pastor A n d e r s N ø r g a a r d ofte paa sin Prædikestol i Vejstrup Valgmenighed, og de samme Ord kom hele hans store Menighed og hans mange gode Venner for at sige i Gaar, en stille Tak til deres Præst gennem 25 Aar. I dette kvarte Aarhundrede er de to Præst og Menighed knyttet sammen med stærke Baand. Netop nu, medens Vaarens Sol og Varme staar over Danmark, over det smukke Præstehjem i Vejstrup med den herlige Udsigt over frodigt Land, Skov og Strand til Egelykke paa Langeland var båndene uløseligt fæstet.

Vejstrup Valgmenighed var lykkelig for sin Præst og Anders Nørgaard sled for sin Menighed, at den aldrig maatte skuffes, Tak for de mange milde Dage, den Hilsen kom en tusindtallig Forsamling for at bringe i Gaar. Derfor blev det en Sørgehøjtidelighed, der ikke vil glemmes så længe der ringer en Klokke over Ø, saa lidt som Anders Nørgaards Navn nogensinde glemmes i de Slægter, der fandt Kirkevejen hen til hans Prædikestol og hen til Badet og Bordet, hvor hans stærke, men milde Røst skabte Søndag for den enkelte og for Fællesskabet.

Det fremgår af referatet, at såvel Aage Møller som J. Th. Arnfred var mødt frem ved begravelsen og talte, såvel som forstanderparret Jørgine Abildgaard og Anna Krogh fra Snoghøj samt mange flere.

I sin kronik føjer Jørgen Bukdahl Anders Nørgaard ind i kirkehistorien ved at slutte således:

Nu er den gamle Stridsmand død og midt i Vejstrupmenigheden, hvor han nylig fejrede sit 25 Aars Præstejubilæum. Han træder nu jævnbrydigt ind i Rækken af de store afdøde, hvis Livsværk blev at føre Grundtvigs kirkelige Tanker ud i Virkeligheden: Jac. Kr. Lindberg,¹²¹ P. Chr. Kierkegaard,¹²² Birkedal, Otto Møller¹²³ og Brücker. Han vil blive savnet af de mange Tusinde, der har hørt eller læst ham, men mest af dem, hvem han skænkede sit

121. Jakob Christian Lindberg (1797-1857), præst og filolog.

122. Peter Christian Kierkegaard (1805-1888), biskop i Aalborg.

123. Otto Møller (1831-1915), præst i Gylling.

Venskab og sin Fortrolighed, og for hvem han udfoldede den rige Menneskelighed og det muntre Lune, der var Grobunden for det bevægede Liv, hvis Resultater han støbte i saa fast en Form.

I sin mindeartikel i *Højskolebladet*¹²⁴ skriver Poul Engberg: ”Over denne Mands Grav skal der ikke skrives en Nekrolog. Thi Manden er faldet, men Mærket staar”. Og Engberg slutter:

Paa Anders Nørgaards Grav vil Tanken om en Skole for dansk kirkelig Oplysning spire frem, den vil mane os til Samling om den kirkelige Oplysningssag, den vil vise os Retningen ind i Fremtiden. Og af hans Liv kan vi lære, hvordan et Menneske – stort i Formatet, baade i Fejl og Fortrin – opdrages af Livets Gud gennem den Sag, han har givet ham at tjene.

Poul Engberg var i 1946 én af initiativtagerne til nedsættelse af Dansk Kirkeskoleudvalg af 1946, der fortsat holder møder to gange om året, nu under navnet: Den grundtvigske Kirkehøjskole.

Konklusion

Grundtvigs kirkelige anskuelse fra 1825 var drivkraften i valgmenighedspræsten Anders Nørgaards livsværk. Med verslinien ”Kun ved Badet og ved Bordet hører vi Guds Ord til os” som motto, trådte Nørgaard i begyndelsen af 1920’erne, hvor han var præst ved Vejstrup Valgmenighed på Sydfyn, frem med de holdninger, der skulle forblive uændrede til hans død i 1943. Der er navnlig to fronter, der kendetegner det angreb på sin samtids grundtvigianisme, der nok skulle gøre ham kendt i sin samtid, men som i eftertiden er gledet mere og mere i baggrunden.

Den ene front er Nørgaards syn på Skriften, Det nye Testamente. Grundtvigs kirkelige anskuelse tager udgangspunkt i menigheden og underlægger alt mødet med den opstandne Jesus Kristus ved døbefont og nadverbord. Det gælder også Det nye Testamente, der betragtes som et nedslag af de første menigheders forkyndelse. Med sin stædige fastholden af dette synspunkt kommer Nørgaard i modstrid såvel med den tidligere højregrundtvigianisme repræsenteret ved personer som Otto Møller og Vilhelm Birkedal som med sin samtids åbenbaringsteologer, herunder ikke mindst den spirende tidehvervsbevægelse, inspireret af Karl Barth.

¹²⁴. Poul Engberg: ”Anders Nørgaards Arv”, *Højskolebladet* 1943, nr. 22, s. 302.

Den anden front Nørgaard kæmper på er sammenhængen mellem det menneskelige og det kristelige.

Igen er det Grundtvigs anskuelse af 1825, der er den centrale drivkraft. Nørgaard ser en sammenhæng mellem menneskelivet og kristenlivet som aldrig må adskilles.

Her skulle Nørgaard komme til at kæmpe mod folk som Knud Hansen og Kaj Thaning, der hos Grundtvig ser en adskillelse af de to begreber, der muliggør en kvalificering af menneskelivet i sig selv. Hvor Nørgaard tolker verslinjen "Menneske først og kristen så" på den måde, at menneskelivet er grobund for menighedslivet, tolker Thaning og Hansen linjen således, at folket er evangeliets mål og menigheden derfor kan gå under, når evangeliet har nået sit mål. Denne debat skulle ikke mindst blive Vallekildemødets indhold. Da Nørgaards force var forkyndelse mere end diskussion, deltog han ikke i mødet.

Fælles sag kunne alle de her nævnte gøre i opgøret med den udglidning, den grundtvigske bevægelse, ifølge Anders Nørgaard, var ramt af gennem mødet med humanisme og kulturoptimisme. Det var Nørgaard, der som den ældste startede dette angreb.

Den første tese, der blev fremsat i denne afhandling var, at der i Anders Nørgaards teologi ikke kan spores en egentlig udvikling. Jeg mener ud fra gennemgangen af arkivet at have underbygget denne tese. Selvom Nørgaard forholder sig konstruktivt til tidens spørgsmål og personer; det gælder i særlig grad Karl Barth, så ændrer det ikke på hans program: At oplyse om, hvem Grundtvig var og bringe den grundtvigske bevægelse tilbage til udgangspunktet: Den kirkelige anskuelse. Dette ændres der ikke på gennem de godt 20 år, der går fra Nørgaard holder sit første foredrag på Liselund, til han giver sit sidste interview i *Kristeligt Dagblad* få uger før sin død.

Det næste spørgsmål var: Hvorfra fik Nørgaard sit kald? Dette spørgsmål lader sig knap så let besvare. Anders Nørgaards anliggende er at gribe bagom Grundtvigs virkningshistorie og tilbage til Grundtvig selv, nærmere betegnet Den kirkelige anskuelse fra 1825. Selvom Nørgaard således her gør rent bord, kan han naturligvis ikke undgå at give udtryk for standpunkter, der også har været repræsenteret i den mellemliggende periode. Et navn, der her særligt træder frem, er Valdemar Brücker, hvis position i forhold til den kirkelige anskuelse og det deraf følgende syn på skriften efter min opfattelse ligger tæt op ad Nørgaards. Alligevel mener jeg ikke, man uden videre kan betegne Brücker som Nørgaards læremester. Nørgaard var og blev herre i eget hus. Kun i erindringerne gives der enkelte svage spor at gå efter. Det mest iøjnefaldende er omtalen af menighedslivet i Københavns

Valgmenighed, hvor præsten i Anders Nørgaards studietid hed Frederik Jungersen.¹²⁵ Nørgaard siger herom: ”Da der senere for mig faldt Lys over Gudsordet som Livets Kilde, forstod jeg, at Gudstjenesterne derude i Valgmenighedskirken havde været mig en hjælp til at faa dette Lys”.¹²⁶

Det tredje af de indledende spørgsmål omhandlede Nørgaard forhold til Karl Barth. Det er uden for al diskussion, at Anders Nørgaards forhold til Karl Barth påkalder sig stor interesse. Nørgaard siger selv, at ingen kan lades upåvirkede af Barth. Der er, som vist, flere steder hos Nørgaard antydninger af den korsteologi, der ikke mindst skulle blive en væsentlig del af åbenbaringsteologien. Synet på Skriften og synet på menneskelivet efter syndefaldet skiller de to, men opgøret med humanisme og liberalteologi forener. Det er imidlertid ikke arkivmaterialet, der kan danne baggrund for et videre studium af forholdet mellem de to. Derfor antydes det blot i nærværende artikel.

Selv om gennemgangen af Anders Nørgaards arkiv har bragt mange nye enkeltoplysninger for dagen må det konstateres, at meget er gået tabt for eftertiden. De fleste af de bevarede breve stammer fra Aage Møller og kan dateres forholdsvis tidligt i samarbejdet. Det samme gælder brevene fra J. Th. Arnfred. Man må savne brevveksling mellem Nørgaard og mange andre af de mennesker, han arbejdede med og imod. Her kan nævnes personer som Jørgen Bukdahl, Poul Engberg, Niels Dael og forstanderparret Jørgine Abildgaard og Anna Krogh på Snoghøj.

Størsteparten af Nørgaards arkiv indeholder manuskripter til hans bøger, samt til foredrag og artikler, der er trykt andre steder. Endvidere findes tidlige prædikener, medens de senere prædikener kun er bevaret i stikordform. Prædikenerne er ikke inddraget i denne arkivgennemgang, der har været centreret omkring Nørgaards indsats for den grundtvigske ”renæssance”.

Jeg har fremsat den tese, at der skete en form for brud i forholdet til Aage Møller? Det bevarede materiale underbygger efter min opfattelse tesen, men det endelige svar på spørgsmålet har Anders Nørgaard taget med sig i graven.

Under alle omstændigheder er det vigtigt, at Anders Nørgaard har fået hyldeplads i Rigsarkivet. Som det forhåbentlig er fremgået af denne artikel gjorde han en vigtig indsats i begyndelsen af det 20. århundrede på et tidspunkt, hvor Grundtvigs navn næsten var glemt på universitetet og var blevet til et udvandet begreb i højskoleverdenen og kirken. Med

125. Frederik Jungersen (1836-1912), præst ved Københavns Valgmenighed.

126. Erindr. I, s. 52f.

ham begyndte efter min klare overbevisning den Grundtvigforskning, der er fortsat siden. Jeg synes, der er grund til at sende en tak til Anders Nørgaard i den anledning.

Übersicht.

Das Archiv Anders Nørgaards im Dänischen Reichsarchiv

In den 1920er und 1930er Jahren kämpfte der dänische Pfarrer Anders Nørgaard (1879-1943) darum, die Gedanken N.F.S.Grundtvigs zur Schule und Kirche eine "Renaissance" zu geben. Dabei half ihm der dänische Volkshochschulvorsteher Aage Møller (1885-1978).

Anders Nørgaard wurde in Nordjütland geboren. Zuerst war er als Bauer ausgebildet, wollte aber gern studieren und fing im Jahre 1900 mit dem Studium der Theologie an. Nachdem er sowohl als Volkshochschullehrer als auch als Pfarrer in Jütland gearbeitet hatte, kam er im Jahre 1917 als Pfarrer nach Vejstrup auf Fünen. Hier arbeitete er bis zu seinem Tod. Anders Nørgaard war auf die Gedanken Grundtvigs bei Volkshochschulveranstaltungen in seiner Kindheit und in der Kopenhagener freien Gemeinde während seines Studiums gestoßen. Für Nørgaard ist die Kernfrage der Theologie Grundtvigs die sogenannte "wunderbare Entdeckung" aus dem Jahre 1825: Es hat zuerst eine Gemeinde gegeben, bevor es die Schrift gab. Der auferstandene Jesus Christus spricht direkt zu uns in seinem Worte bei der Taufe und beim heiligen Abendmahl. Nørgaards Leitspruch ist ein Zitat eines Gedichts von Grundtvig: "Nur beim Bad (Taufe) und Tisch (Abendmahl) hören wir das Wort Gottes an uns".

Im Jahre 1984 wurde das Archiv Anders Nørgaards ins dänische Reichsarchiv eingegliedert. Dieser Artikel beruht auf einer Durchsicht dieses Archivs im Herbst 2009.

Nørgaard hat nie selbst daran gedacht, ein Archiv anzulegen. Er hat für seine Zeitgenossen gearbeitet. Im Archiv befinden sich zahlreiche Briefe von Aage Møller und einzelne Briefe von anderen Mitarbeitern Nørgaards. Leider ist viel verloren gegangen, auch das Archiv Aage Møllers. Deswegen ist es unmöglich, die Korrespondenz zwischen ihnen zu verfolgen. In Anders Nørgaards letzten Jahren scheint diese Zusammenarbeit auszuklingen. Der Grund dafür lässt sich aus dem Archivmaterial nicht feststellen.

Nørgaard sieht keinen Grund, seine Auffassung von Grundtvig zu erklären. Für ihn ist diese Auffassung, wie ein dänischer Kirchengeschichtsforscher es genannt hat, "existenzielle Wirklichkeit". Für Nørgaard handelt es sich bei Grundtvigs These um eine Entdeckung der Wirklichkeit, nicht um eine neue kirchliche Erfindung.

Vieles von dem, was zur Zeit Anders Nørgaards in Kirche und Volkshochschule stattfand, hatte seiner Meinung nach die Verbindung mit diesem "Zentrum" verloren, zu dem, was Nørgaard "das Herz" nennt. Die Strömungen der Zeit – der Humanismus und der Positivismus – hatten die für Grundtvig zentrale Tatsache ausgeblendet, dass der Mensch zwar im Bilde Gottes geschaffen ist, aber durch den Sündenfall ein Sünder geworden ist. Dieser Begriff ist nun bei Grundtvig nicht nur negativ zu verstehen; obwohl der Mensch von Gott erlöst werden muss, hat das Bild Gottes jedoch den Sündenfall überlebt und erscheint – zum Beispiel – als Sprache und Verstehen. Diese Situation des Menschen zu verstehen, erfordert Grundtvigs Meinung nach Erhellung. Deswegen arbeitete Nørgaard in seinen letzten Jahren daran, eine dänische Kirchenschule zu errichten, die imstande sein würde, diese Lebenserhellung denen zu geben, die danach strebten.

Ein anderes wichtiges Element der Theologie Anders Nørgaards ist seine Auffassung von der Heiligen Schrift. Im Anschluss an Grundtvig setzt sich Nørgaard mit dem lutherischen "Sola-scriptura"-Prinzip auseinander. Zwar war dies Prinzip zur Zeit Martin Luthers notwendig im Verhältnis zum Papsttum, es wurde aber der "Grundschatz des Protestantismus" (so heisst eines der Bücher Anders Nørgaards), dass er bei diesem Schriftverständnis stehen blieb, das die Reihenfolge vertauscht und die Kirche unter die Schrift setzt, statt die Schrift unter die Kirche zu setzen. Es gab, so die These, Gottesdienst und Kirche, bevor es die Schrift gab.

Als einen Vertreter der Schrifttheologie seiner Zeit bezeichnete Anders Nørgaard Karl Barth. Obwohl Nørgaard sich mit Barth und der dänischen dialektischen Theologie, der sogenannten "Zeitwendebewegung", zum Beispiel in der Auseinandersetzung mit dem Humanismus einig wusste, trennten sich ihre Wege in der Auffassung von der Schrift und der Auffassung von der Rolle der Kirche. Dies hat zunächst Bedeutung für die Verkündigung, die bei Barth und der "Zeitwendebewegung" zentral ist, für Anders Nørgaard lediglich die Funktion hat, auf die Sakramente zu verweisen. Ebenso wenig stimmt Barths Auffassung, dass der Mensch nach dem Sündenfall "ein Nichts" ist, mit der Auffassung Nørgaards überein, und Nørgaard kritisiert diesen Sündenbegriff als leer und nur theologisch. Anders Nørgaard ist der Auffassung, dass bei Grundtvig "menschlich" und "christlich" nie getrennt werden. Im Gegensatz dazu vertritt der dänische Pfarrer Kaj Thaning, der zur Zeit Nørgaards sein großes Grundtvigstudium begann, die These, dass Grundtvig nach seinen Englandreisen am Ende der 1820er Jahre seine Ansicht änderte und nun eben diese Trennung vornahm – eine Tren-

nung, die Nørgaard nicht anerkennen will, weil es ihm darum geht, Grundtvigs "wunderbare Entdeckung" aus dem Jahre 1825 zu verteidigen.

Die Auffassung Thanings ist bis heute bestimmend in der dänischen Grundtvigforschung. Aber niemand kann Anders Nørgaard den Verdienst bestreiten, dass er die erste Person war, der die Gedanken Grundtvigs in den 1920er Jahren wieder aufnahm und damit die dänische Grundtvigforschung begründete, die seitdem fortgesetzt wird.